

2022-10

jaargang 53
nummer 10
december 2022

Maandblad van
Vrijdenkersvereniging
De Vrije Gedachte

De Vrijdenker

Sinds 1856

zaterdag 10 december in De Balie: Atheïsmedag over bloot en religie

Bloot mag als
het maar
klassiek is

De Dageraad
van
1900 tot 1946

Lang leve de
lichamelijke
liefde

Integratie religie
en migranten
mislukt

Bezoek onze
website
devrijegedachte.nl

Bezoek onze
Facebook-pagina
De Vrije Gedachte

COVER

Voorkant: Dronude foto van Tom Durden©, Pandhof van de Dom, Utrecht

Achterkant: Vier pagina's uit het Prentenboek van de Kinderbiecht, zie pag. 44

Sinds 1856

Atheïstisch-Humanistische Vereniging

De Vrije Gedachte

Atheïsmedag 2022: vrijdenken over bloot & religie

De paradijselijke wereld in de Bijbel schetst een naturistenkolonie. Toch is een obsessie met naakt en seksualiteit, nudofobie, kenmerkend voor religie. Religie is een mufte deken van verboden, taboes en schaamte. Hoewel de kluisters van religie sinds de jaren 1960 grotendeels zijn afgelegd, blijft de hardnekkige en steeds terugkerende invloed van dorre zedenmeesters, die anderen hun eigen bekrompen ideeën willen opleggen, bestaan.

Vrijdenkers zijn voor vrijheid van het individu. De vrijheid om zich te kleden of niet te kleden zoals ze willen. De vrijheid om zichzelf met respect voor anderen seksueel naar eigen inzicht en voorkeur te ontplooien. Vrijdenkers zijn vrolijk en willen kunnen genieten van het leven en het lichaam. Vrijdenkers gunnen iedereen die vrijheid.

Vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte wil op de Atheïsmedag 2022 het blote lichaam in het zonnetje zetten en tegelijkertijd kritiek leveren op religieuze praktijken als homogenezing, misogynie en nudofobie. Centraal staat de uitroeping van filosoof Johan Braeckman tot Atheïst van het Jaar 2022. Dit symposium in De Balie is niet alleen een feest van de rede, maar ook een festival met muziek van Amado Hogewoning en een daverende verrassingsslotact.

Datum en tijdstip: zaterdag 10 december 2022 om 13.00 uur (inloop vanaf 12.00 uur)

Locatie: De Balie, Kleine-Gartmanplantsoen 10, 1017 RR Amsterdam

Kosten: De kosten, inclusief de borrel, bedragen 15 euro per deelnemer. Betaling per PIN aan de zaal.

Programma:

- 12:00 uur Inloop, bezoekersregistratie en betaling
- 12:45 „ Toegang tot de zaal
- 13:00 „ Opening; Stanley Bakker, voorzitter DVG
- 13:10 „ Welkom; Bart Collard, bestuurslid DVG en maître du jour
- 13:15 „ Muzikaal intermezzo; Amado Hogewoning
- 13:20 „ Vraaggesprek met Linda Duits over bloottaboes; Floris van den Berg
- 13:50 „ Over religieuze rituelen; Stanley Bakker
- 14:05 „ Pauze
- 14:20 „ Religies en vrouwelijke lichamelijkeheid; Dirk Verhofstadt
- 14:55 „ Muzikaal intermezzo; Amado Hogewoning
- 15:00 „ Laudatio **Atheïst van het Jaar Johan Braeckman**; Floris van den Berg
- 15:10 „ Filosoferen over bloottaboes; Johan Braeckman
- 15:45 „ Q&A met de zaal en Johan Braeckman
- 16:00 „ Daverende slotact door Dronude, geïntroduceerd door de vrolijke naturist Floris van den Berg
- 16:15 „ Einde met aansluitend borrel.

Dresscode: vrolijk & gewaagd.

Z.O.Z.

Johan Braeckman (1965) is een Vlaamse filosoof. Hij is gewoon hoogleraar wijsbegeerte aan de Universiteit Gent, mede-oprichter van De Maakbare Mens en redactielid van *Wonder en is gheen Wonder*, het tijdschrift van SKEPP. Braeckman was van 2003 tot 2008 bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. In 2009 bekleedde hij de leerstoel Willy Caelewaert aan de VUB. Hij gaf gastcolleges aan de Rutgers-universiteit (VS) en diverse andere wetenschappelijke instellingen. (Info uit Wikipedia, zie ook <http://www.johanbraeckman.be/biografie.html>).

Linda Duits (1976) is een Nederlands schrijver, publicist en onderzoeker gespecialiseerd in onder andere gender- en mediastudies. Na de middelbare school en haar studie aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde ze in 2008 aan die universiteit op de cultuur van jonge meisjes in Nederland. Ze is onder andere werkzaam als universitair docent mediastudies aan de Universiteit Utrecht en de Universiteit van Amsterdam. Duits is columnist bij Folia en schrijft regelmatig opiniestukken voor kranten. In 2020 kwam van haar het boek *Eindelijk weten wat seks is* uit. (Info uit Wikipedia; zie ook <https://lindaduits.nl/> .)

Dirk Verhofstadt (1955) is een Belgisch politiek filosoof en publicist. Hij studeerde rechten en pers- en communicatiewetenschappen aan de Universiteit Gent, werkte jarenlang in de mediasector en schreef een reeks boeken. Op 1 juli 2010 verkreeg hij de graad van Doctor in de Moraalwetenschappen aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit Gent. Hij was professor 'Media en ethiek' in de vakgroep Communicatiewetenschappen (Faculteit Politieke en Sociale wetenschappen) aan dezelfde universiteit, en lid van het Center for Journalism Studies. Op 1 oktober 2017 werd hij bevorderd tot hoofddocent. Thans is hij met pensioen. Verhofstadt is kernlid van de onafhankelijke liberale denktank Liberales. (Info uit Wikipedia.)

Amado Hogewoning is musicus; hij is te zien en te horen op <http://amadomusic.nl/covers>. Onlangs kwam zijn eerste single *Great Together* uit.

De Vrijdenker

jaargang 53 • nummer 10 • december 2022

INHOUD

Titel	Auteur(s)	Pag.
Programma Atheïsmedag -- Gasten	<i>Bestuur (+Redactie)</i>	1/2
Inhoudsopgave	<i>Redactie</i>	3
Informatie / Colofon	<i>Redactie/Bestuur</i>	4
Een Koran moet verscheurd kunnen worden	<i>Bart Collard</i>	5
Gratis geld voor iedereen	<i>Harry Ansems</i>	6
Bloot mag, als het maar klassiek is	<i>Anton van Hooff</i>	10
Lang leve de lichamelijke liefde	<i>Floris van den Berg</i>	14
Het geloof in de God die de mens kan zijn	<i>Kenneth van Oost</i>	17
Interview met Zoraya ter Beek	<i>Ewout Klei</i>	21
Hoe werkt religie (1)	<i>Jeroen Janssen</i>	22
Integratie van religie en migranten mislukt	<i>Herman Reimes</i>	27
Literatuur voor de laatste generatie	<i>Floris van den Berg</i>	30
Lustvijandige tendensen	<i>Anton Constandse</i>	33
Chronologisch overzicht van de geschiedenis van De Dageraad van 1900 tot 1946	<i>René van Elst</i>	35
Roomse Zondeleer	<i>Anton van Hooff</i>	44
Werelds Nieuws	<i>René van Elst</i>	45
Zalig uiteinde!	<i>Jan Willem Nienhuys</i>	49
De auteurs van dit nummer / Aanwijzingen voor auteurs	<i>Redactie</i>	52

De redactie wenst u
een prettige jaarwisseling
en een gelukkig 2023!

INFORMATIE

De Vrije Gedachte

De vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte is opgericht in 1856 onder de naam De Dageraad.

Bestuur:

Stanley Bakker – voorzitter
 Floris van den Berg
 Bart Collard - secretaris
 Fabian van Langevelde - penningmeester

Postadres en telefoonnummer:

De Vrije Gedachte,
 Antonius Matthaeuslaan 16
 3515AS Utrecht
 Tel. 06-28301336

E-mail:

secretaris@devrijegedachte.nl

IBAN:

NL15INGB0000274551

Leden- en abonnementsadministratie:

ledenadministratie@devrijegedachte.nl
 Postadres en telefoon: zie hiernaast

Lidmaatschap / abonnement De Vrijdenker:

Zie "Kosten" hieronder in het Colofon van dit blad

Internet:

- Website: devrijegedachte.nl
- YouTube-kanaal: Vereniging DeVrijeGedachte
- Facebook-pagina: De Vrije Gedachte

Van Langevelde - Bakker - Collard - Van den Berg

COLOFON

De Vrijdenker

De Vrijdenker is een tien maal per jaar verschijnend tijdschrift, uitgegeven door de vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte.

Redactie:

René van Elst – hoofdredacteur a.i. en eindredacteur
 Maarten Gorter – coördinator
 Anton van Hooff
 Herman Reimes
 Eelko de Vos

Opmaak:

Jaap van Dijk

Postadres en telefoon:

zie hierboven bij de informatie over DVG

E-mail:

redactie@devrijegedachte.nl

Website:

zie hierboven bij de informatie over DVG

(Leden- en) abonnementsadministratie:

Zie hierboven bij de informatie over DVG

Kosten (ingegaan 2018):

- Lidmaatschap met abonnement € 62,— p.j.
 - Lidmaatschap zonder abonnement € 30,— p.j.
 - Abonnement € 36,— p.j.
 - Student-lidmaatschap (t/m 25 jaar) met abonnement € 30,— p.j.
 - Prijs losse nummers € 3,50
- Zie ook de aanbieding onderaan!

Kopij:

Reacties en nieuwe bijdragen, die betrekking hebben op het vrijdenken, worden zeer op prijs gesteld. A.u.b. digitaal aanleveren. Zie de aanwijzingen achterin dit blad.

Druk:

Drukkerij Image Team Eemnes
 ISSN: 1872-1478

Disclaimer: De Redactie van De Vrijdenker wijst erop dat door auteurs verkondigde meningen niet per se geheel of gedeeltelijk de mening van de Vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte en/of de Redactie weergeven. De inhoud van het geschrevene blijft te allen tijde de verantwoordelijkheid van de desbetreffende auteur.

VOORDEELAANBIEDING VOOR JONGEREN

Ben je atheïst (of denk je erover om het te worden) en jonger dan 25 jaar, profiteer dan van ons aanbod.

Als je je aanmeldt als nieuw lid dan krijg je een heel jaar lang 50% korting op De Vrijdenker. Je betaalt dan dus geen € 30,- maar slechts € 15,- voor 10 nummers!

Meld je aan op de site www.devrijegedachte.nl of via info@devrijegedachte.nl en vergeet niet je geboortedatum te vermelden.

Een Koran moet verscheurd kunnen worden

door **Bart Collard**

Pegida heeft recentelijk twee demonstraties gehouden, waarbij de organisatie Korans wilde verbranden of verscheuren. In beide gevallen wilde de overheid de Korans afnemen, werd de voorman van Pegida aangehouden en werd de demonstratie ontbonden. Pegida staat bekend om ongenueanceerde, behoorlijk provocatieve acties, gericht tegen de islam. Criminoloog Bart Collard betoogt echter dat de overheid terughoudend moet zijn met het onmogelijk maken van zulke handelingen.

Demonstratie in Rotterdam

Pegida meldde bij de gemeente Rotterdam dat zij op 22 oktober tijdens een demonstratie een Koran zou gaan verbranden. Dat was echter verboden volgens de burgemeester, dus besloot Pegida een Koran te gaan verscheuren. Voorman Edwin Wagensveld heeft dat overigens eerder gedaan in het Amsterdamse Oosterpark, onder het motto van 'weg met de gewelddadige teksten die erin staan'.^[1]

De demonstratie in Rotterdam werd vooraf – terecht – niet verboden.^[2] Enkele honderden moslims,^[3] waaronder de voor extremisme veroordeelde Shabir Burhani,^[4] deden mee aan een tegendemonstratie; of die tegendemonstratie was gemeld bij de gemeente is onduidelijk. Er waren veel politiemensen aanwezig. Volgens Hart van Nederland bestond de Pegidademonstratie uit tien demonstranten.^[5] Nog voordat de demonstratie zou beginnen werd Wagensveld echter aangehouden wegens het 'roepen van een beledigende leus'. De politie meldt tevens op Twitter: 'Een Koran is afgenomen om verdere escalatie en daarmee ernstige wanordelijkheden te voorkomen.'^[6] Dat laatste is opmerkelijk. Er staat 'afgenomen' en niet 'inbeslaggenomen'. Op grond waarvan is dat gebeurd?

Daarvoor schreeuwden de tegendemonstranten voortdurend luidkeels: 'Allah u akbar!'^[7] Ook werd de shahada, de islamitische geloofsbelijdenis, gescandeerd. De shahada stelt dat Allah de enige god is en Mohammed zijn boodschapper. Hart van Nederland schrijft dat vuurwerk werd ontstoken en dat zij eieren naar de politie gooiden, maar dat er ogenschijnlijk niemand uit die groep is aangehouden. Wanneer de politie door een megafon mededeelt dat bij de 'andere demonstratie (...) de Koran [is] afgepakt' wordt er luid gejuicht.

Demonstratie in Den Haag

De volgende dag wilde Pegida demonstreren bij de Tweede Kamer in Den Haag. Twee minuten na aankomst werd Wagensveld aangehouden door de politie,^[8] omdat hij geen Koran wilde afstaan aan de politie.^[9] Pegida was kennelijk voornemens om een half uur later een Koran te verbranden of verscheuren. De gemeente zou op Twitter hebben toegelicht:

'Om wanordelijkheden te voorkomen, is besloten dat alleen zonder korans mocht worden gedemonstreerd.

Deelnemers weigerden dit, daarop is de demo ontbonden.'^[10]

Verbranden versus verscheuren

Details rondom de intenties van Pegida en de aanhoudingen van Wagensveld zijn onbekend.

Maar de demonstraties doen een aantal vragen rijzen. Wilde Pegida de Korans na de waarschuwingen van de gemeenten inderdaad gaan verscheuren in plaats van verbranden? Brandstichting is niet toegestaan op de openbare weg. Eerder dit jaar vond overigens nog een bijbelverbranding plaats op de Dam, waarna de politie een proces-verbaal opmaakte.^[11] Deze verbranding leidde echter niet tot ongeregeligheden. Dat is heel anders dan wanneer het om het islamitische heilige boek gaat. Maar stel dat Wagensveld voornemens was om de Korans niet te verbranden, maar te verscheuren. Zou dat problematisch zijn en moet dat worden voorkomen?

De boeken zijn naar het schijnt eigendom van de Pegida-voorman, en dan hij mag er in beginsel mee doen wat hij wil. Als hij de rommel netjes opruimt, lijkt er geen probleem te zijn. Sommige moslims voelen zich wellicht echter gekwetst door zijn handeling. Afshin El-lian wijst erop dat de Koran voor moslims het letterlijke woord van Allah is.^[12] Voor moslims is er daarom weinig verschil tussen het verbranden en het verscheuren van de Koran. Het afwijzen van de Koran wordt gezien als het afwijzen van Allah en daarmee als de meest ernstige vorm van blasfemie.

'That's why I draw you'

De vervolgvraag is dan, in hoeverre daar rekening mee gehouden moet worden. Mensen sarren, uitdagen, en provoceren – het is te verdedigen dat Pegida dit doet – is niet chique of aardig, maar kan niet verboden worden. Daarnaast stellen islamcritici dat het nodig is om Mohammedcartoons te tekenen of om eigen Korans te vernielen. Juist omdat dat niet mag. In de winnende tekening van de Mohammed-cartoonwedstrijd in Texas is Mohammed afgebeeld terwijl hij zijn zwaard heft. Hij zegt: 'You can't draw me!'. De tekenaar reageert 'That's why I draw you.' De tekenaar wil een taboe doorbreken en de absurditeit laten zien van een afbeeldingsverbod in de islam. In zulke cartoonwedstrijden wordt kunst gemaakt, maar die kunst leidt tot veel agressie en geweld door moslims, zelfs wereldwijd. De islamcritici proberen deze moslims te verlichten, door ze te laten zien dat individuele vrijheid belangrijker is dan het beschermen van een vermeende godheid. De cartoonist wil dat niet wordt gezwicht voor antiliberaal eisen.

Demonstraties met de Koran

Een liberaal-democratische overheid moet het demonstratierecht faciliteren. Het is voor een burgemeester gemakkelijk om bij potentiële wanordelijkheden te beweren dat de handhaving van de openbare orde in het geding komt. Rondom de Pegidademonstraties is ook de vraag belangrijk wie er verantwoordelijk is voor potentiële ongeregeldeheden. Is dat wel de man die van plan is om zijn eigen Koran te vernielen? Of zijn dat de honderden boze tegendemonstranten waar de geweldsdreiging van uitgaat? Als er al een demonstratie ontbonden zou moeten worden, is dat dan niet de demonstratie die potentieel gewelddadig is en waar vanuit eieren naar de politie worden gegooid? Ik meen overigens dat voor- en tegendemonstraties gelijktijdig moeten kunnen plaatsvinden.

Wellicht houdt Pegida er soms nare methodes op na en doen haar leden boude of ongepaste uitspraken. Maar in een liberale democratie moeten vervelende of onaardige acties toegestaan zijn; die kunnen vervolgens bekritiseerd worden. Geweld kan daarnaast niet worden getolereerd; de politie heeft een geweldsmoopolie. De twee behandelde casussen van Pegida gaan daarmee over de essentie van het demonstratierecht en dus over de liberale democratische rechtsorde. De overheid moet terughoudend zijn met het ontbinden van demonstraties en hoort geen Korans af te pakken. Er moet met een Koran tegen de Koran kunnen worden gedemonstreerd. Een Koran moet verscheurd kunnen worden, ook in het openbaar.

Noten/links

- [1] <https://www.youtube.com/watch?v=EiNNvHfQilc>
- [2] <https://www.geenstijl.nl/5167404/edwin-wagensveld-wil-koran-verbranden/>
- [3] <https://www.rijnmond.nl/nieuws/1567150/politie-pakt-koran-af-en-arresteert-voorman-pegida-veel-tegendemonstranten-op-de-been>
- [4] <https://deeplink.rechtspraak.nl/uitspraak?id=ECLI:N-L:RBDHA:2016:12789>
- [5] <https://www.hartvannederland.nl/nieuws/misdaad-112/pegida-voorman-opgepakt-bij-kleine-demonstratie-in-rotterdam>
- [6] https://twitter.com/POL_Rotterdam/status/1583816221837103106?s=20&t=CMb_h0CY5yqRI3QP640pA
- [7] <https://www.geenstijl.nl/5167440/carnaval-van-idioten/>
- [8] <https://www.ad.nl/den-haag/hoezo-koran-verbrandingen-in-den-haag-pegida-voorman-wordt-na-twee-minuten-aangehouden-a-bab96dd/>
- [9] <https://twitter.com/EWagensveld/status/1584288854701641728?s=20&t=SembszyVtHghAI9O8OFFRg>
- [10] <https://www.om-roepwest.nl/nieuws/4643720/voorman-pegida-aangehouden-bij-protest-in-den-haag>
- [11] <https://cvandaag.nl/90925-bijbel-verbrand-tijdens-amsterdamse-demonstratie-voorstanders-abortus?viacip=true>
- [12] <https://www.elsevierweekblad.nl/nederland/blog/2015/01/in-de-geest-van-de-moslim-de-islamitische-trots-verklaard-1682562W/>

Thomas Piketty

Gratis geld voor iedereen

Een vast basisinkomen, kan dat wel?

door **Harry Ansems**

XXIe siècle (2014) van de Franse econoom Thomas Piketty en het boek *Gratis geld voor iedereen* (2015) van de Nederlandse geschiedkundige Rutger Bregman. Beiden pleiten voor een onvoorwaardelijk basisinkomen. Dat wil zeggen dat iedere burger, ongeacht of hij arm of rijk is, recht heeft op een basisinkomen van de staat waar hij/zij van kan leven en waar verder geen voorwaarden aan verbonden zijn.

Voor top-nivelleerder Piketty niet eens zo vreemd, want hij verwacht al het extra door de overheid uit te

keren geld toch wel bij de rijke burgers terug te kunnen halen via een extreme verhoging van de vermogensbelasting en een extra CO₂-heffing bij bedrijven. Het standpunt van de Nederlander Bregman is eerder opmerkelijk, want hij moet toch beseffen dat zijn voorstellen zeker niet passen binnen de Nederlandse cultuur, waarbij de (rijke) kop boven het maaiveld min of meer als ongewenst wordt beschouwd. Stel je eens voor dat mensen met een dubbel modaal inkomen ook nog eens zomaar een extra maandelijks inkomen krijgen waar zij verder niets voor hoeven te doen. Hoeveel

De discussie of een door de overheid verstrekt basisinkomen zinvol of haalbaar is, is in Nederland vooral in de belangstelling gekomen door het boek *Le capital aux*

commotie veroorzaakte het voorstel van VVD-leider Mark Rutte inder tijd al niet om inkomensafhankelijk een eenmalig bedrag van 1000 € uit te keren aan iedere Nederlander. En toch bevat het boek van Bregman ook een aantal goede ideeën. Daar wil ik graag wat nader op ingaan.

In de Nederlandse situatie kan het idee van een vast basisinkomen nog de meeste sympathie ontmoeten aan de linkerkant van het politieke spectrum, onder de voorwaarde dat dit dan wel beperkt moet blijven tot de laagste inkomens. Door sommige Nederlandse gemeenten wordt nu zelfs al geëxperimenteerd met een vast basisinkomen voor een beperkte groep uitkeringstrekkers. De achterliggende gedachte is dan, dat het wel eens gunstig kan uitpakken als de uitkeringstrekkers geheel zelf verantwoordelijk worden voor hun eigen uitgaven zonder het voortdurende toezicht van een betuttelende overheid. Daarentegen wordt door menigeen ter rechter zijde het fenomeen basisinkomen al gauw afgedaan als irreële socialistische ideologie. Dan veroorloof ik mij er echter meteen al op te wijzen dat met name in de USA, door velen toch beschouwd als homeland van het rechtse kapitalisme, juist in bepaalde conservatieve en liberale kringen in de loop der tijd toch krachtig gepleit is voor een gegarandeerd basisinkomen. Zo pleitte in 1979 de conservatieve Amerikaanse econoom Friedrich Hayek al voor een basisinkomen voor iedere burger. Hij had daarbij vooral de voordelen op het oog van de individuele keuzevrijheid en het verminderen van overheidsbemoeienis, tot op heden nog steeds belangrijke uitgangspunten van de Republikeinse Partij in de USA. Ook speelde de gedachte een rol dat mensen die zeker zijn van een financieel vangnet, eerder bereid zouden zijn economische risico's te nemen. Hoewel sommige Amerikaanse presidenten, onder wie Richard Nixon, sympathiek stonden tegenover voorstellen in die richting, overleefden de plannen voor een basisinkomen toch nooit de keiharde strijd tussen republikeinen en democraten.

Wat zijn de voor- en nadelen?

Als belangrijk voordeel van een vast basisinkomen meldt Rutger Breg-

man dat macro-economisch een grote kostenbesparing ontstaat doordat allerlei (dure) instanties van toezicht, begeleiding, medische en sociale ondersteuning alsmede justitiële procedures in het geheel niet of in elk geval nog maar sterk vermindert nodig zouden zijn. Daarnaast zou uit experimenten blijken dat een zelfstandige positie voor de ontvanger van het basisinkomen er veel vaker toe zal leiden dat zorgvuldiger en verstandiger zal worden omgegaan met "de eigen gelden". Het is dus beslist niet waar, wat bijna algemeen verondersteld wordt, dat "gratis geld" alleen maar leidt tot luiheid of extra uitgaven aan drank en drugs.

Bregman haalt een experiment aan in Londen (2009) met dertien daklozen, stuk voor stuk echte straatveteranen. Hun verblijf is niet goedkoop. Politie, justitie, zorg en bijstand: de totale onkostenpost van de 13 onruststokers wordt op minstens 400.000 pond geschat. Het kan zo niet langer. *The City* grijpt in. Voortaan krijgen de zwervers gewoon gratis geld, om precies te zijn 3000 pond zonder er iets terug voor hoeven te doen. De mannen mogen zelf weten waar ze hun centen aan besteden. De verwachtingen van de hulpverleners waren niet hoog gespannen. Maar de wensen van de zwervers bleken alleszins bescheiden: Een telefoon, een woordenboek, de huur van een eenvoudig flatje, ieder had zijn eigen ideeën over wat het beste voor hem was. Sterker nog, de meesten waren over-

dreven zuinig op hun centen. Na een jaar was er gemiddeld slechts 800 pond uitgegeven. Twee jaar nadat het experiment was begonnen, hadden negen van de dertien zwervers een vast dak boven hun hoofd. Het gebruik van alcohol en verdovende middelen was sterk afgenomen.

Intussen hebben ook kleinschalige projecten in onder andere Spanje, India en ook Utrecht al aangetoond dat een vast basisinkomen zowel voor de verkrijger van de extra eigen gelden als voor de overheid voordelen kan hebben. Zelf merk ik nog op: Zoals veel wijze ouders hebben ervaren, leidt een systeem van een vast zakgeld zeker niet tot verwende en spijzieke kinderen. Integendeel, de kinderen leren al vroeg de waarde van geld en zij ervaren dat bij uitgaven verstandige keuzes moeten worden gemaakt.

Bregman haalt uit bestaande literatuur nog meer voordelen aan. Door het extra vangnet kunnen werknemers gemakkelijker een baan opzeggen, die voor hen niet geschikt is of niet motiveert. Dit kan stress voorkomen met alle bijkomende medische en sociale kosten. En er kan gemakkelijker verhuisd worden naar regio's buiten de grote steden om een nieuwe werkring te zoeken of zelf een bedrijf op te zetten. Dit zorgt voor ontlasting van te drukke grote steden en vermindering van reiskosten voor de werknemer. Financieel/macro-economisch hoeven er volgens Bregman geen al te grote nadelen te zijn. Maar hij geeft toe dat er bij de berekening wel veel onzekerheden zijn. Het is jammer dat hij daar niet uitgebreider op ingaat. Want ik merk op dat het toch wel erg veel uitmaakt of je aan iedere Nederlander een vast basisinkomen toekent of alleen aan bepaalde groepen. In het algemeen zal een basisinkomen voor mensen beneden of rond de armoedegrens of met een minimuminkomen voor de Nederlandse economie nuttiger zijn dan wanneer ook mensen met hogere inkomens daar recht op hebben. De eerste groep zal het extra inkomen direct aan eerste levensbehoeften als voedsel, huur, scholing besteden, de laatste groep wellicht eerder aan op potten spaarsaldo, buitenlandse vakanties, duurdere (buitenlandse) auto's.

De prikkel om te werken

En hoe staat het met de prikkel om te werken, toch een belangrijke voorwaarde voor een gezonde economie? Bij modale en bovenmodale inkomens bestaat natuurlijk de kans dat mensen door het extra inkomen er voor zullen kiezen minder te gaan werken. De vraag is of dat wel zo erg is. Als vrouwen (of mannen) op die manier de kans krijgen om meer tijd aan hun gezin te besteden, kan dat voor hen en hun omgeving ook gunstig zijn. Denk maar aan het gegeven dat hun kinderen meer aandacht krijgen en minder spijbelen of in criminaliteit vervallen, wat dus ook weer voordelen voor de maatschappij oplevert. Daarnaast kan het ook zeker geen kwaad als werknemers die door werkdruk tegen stress aanlopen, vrijwillig besluiten om minder te gaan werken.

Een probleem is wel dat in bepaalde gevallen de (gunstige) prikkel om te werken geheel zou kunnen verdwijnen. Denk maar aan personen met een minimum-inkomen die nauwelijks meer verdienen dan het basisinkomen. Duidelijk is wel dat dit probleem extra aandacht verdient. Werken moet lonen. Al is het probleem in de praktijk wellicht veel minder groot dan velen denken. Normale, gezonde mensen werken juist graag. Weinigen kiezen er voor werkeloos thuis voor de TV te hangen en alleen maar contact te hebben met de kat of de hond. Ook is het een absolute misvatting dat personen op of onder de armoedegrens (waaronder veel allochtonen) per definitie lui zouden zijn. Bregman is daar heel stellig in en ik ben het op dat punt zeker met hem eens. Ik herinner mij nog goed dat indertijd veel autochtone Nederlanders vonden dat Indische Nederlanders lui waren. Daarna was het gemeengoed dat Surinamers lui zouden zijn. En nu hoor je weer dat met name Somaliërs lui zijn. Achteraf blijkt het natuurlijk allemaal gewoon onzin te zijn. Als ik zie hoe Somaliërs op de marathon presteren, dan kan ik dat toch echt niet met aangeboren luiheid in verband brengen. Dit staat natuurlijk helemaal los van de vraag of het wel zo verstandig is om zoveel nieuwe asielzoekers/immigranten Nederland binnen te laten. Maar daarover gaat het nu niet in dit artikel.

Armoede heeft een veelvoud aan oorzaken, zoals ongunstige

woon- en leefomstandigheden, gebrek aan goed onderwijs, weinig zelfvertrouwen, en vaak ook ook negatieve culturele invloeden (bijvoorbeeld wanneer in sommige culturen gemeengoed is dat vrouwen geen opleiding hoeven te volgen en alleen maar zoveel mogelijk kinderen moeten baren).

In elk geval hebben veelbelovende experimenten al aangetoond dat armoede met een juiste aanpak succesvol kan worden bestreden. Een goed voorbeeld is het microkrediet waarbij geschikte personen worden gestimuleerd om met een renteloze lening een onderneming op te zetten. Een slecht voorbeeld is het plan van groen-links politicus Klaver om aan elke Nederlander bij het bereiken van de 18-jarige leeftijd een bedrag van 10.000 € ineens uit te keren. Ongetwijfeld denkt Klaver hiermee nieuwe kiezers aan te trekken. Uit voorlopig onderzoek blijkt echter dat het overgrote deel van de 18-jarigen het geld snel zal uitgeven aan een buitenlandse reis of aan rijbewijs + auto. Is dat de bedoeling? Volgens neurologen zijn de fysieke hersenen van jongeren pas op circa 25-jarige leeftijd volgroeid. Bekend is dat de kans op impuls-aankopen of op onvoorzichtig rijgedrag bij 18-jarigen onevenredig groot is.

Diverse vormen van basisinkomen zijn mogelijk

Anders dan het onvoorwaardelijke basisinkomen waar Bregman voor pleit, is het natuurlijk ook goed mogelijk om aan het verkrijgen van het basisinkomen bepaalde voorwaarden te verbinden. Zo zou het basisinkomen inkomensafhankelijk kunnen worden gemaakt. Er zijn dan verschillende mogelijkheden. Hierbij geef ik een paar voorbeelden, waarbij er even van uitgegaan wordt dat het basisinkomen voor ingezetenen Nederlanders van 21 jaar en ouder bedoeld is. Er zijn natuurlijk meer varianten mogelijk:

- Een vast basisinkomen ten bedrage van de bijstandsnorm plus een gemiddeld forfait voor toeslagen (huur, zorg e.d.) voor iedereen die onder dit zogenaamde bestaansminimum zit.
- Een basisinkomen voor iedereen, maar dan inkomensafhankelijk in een aflopende schaal tot het mo-

EEN BASIS INKOMEN VOOR IEDEREEN

daal inkomen, of eventueel tot 1 1/2 maal modaal.

- Een basisinkomen als in de gevallen hiervoor maar wel onder de aanvullende voorwaarde dat jongeren onder 25 jaar eerst gedurende 1 jaar aan een vorm van maatschappelijke dienstplicht moeten voldoen.
- Er kunnen voorwaarden gesteld worden aan de tijd die de verkrijger daadwerkelijk in Nederland heeft gewoond, zoals nu ook bij de AOW gebeurt. Dit voorkomt dat het basisinkomen wel heel aantrekkelijk wordt voor instromende immigranten.
- Er kunnen beperkende voorwaarden gesteld worden in verband met het justitiële of medische verleden van verkrijgers (bijvoorbeeld bij criminaliteit of verslaving). Via een blockchain kan de informatie daarover *up to date* bijgehouden worden.

Deze wat versimpelde korte opsomming geeft al direct aan dat men toch al snel tegen bepaalde complicaties aanloopt. Die zijn wellicht op te lossen, maar alleen ten koste van de benodigde extra regelingen en toezicht. En het was juist de bedoeling om de kosten van bureaucratie zoveel mogelijk te vermijden.

In de voorstellen van Bregman valt op dat hij wel degelijk aandacht heeft voor eventueel wegvallende werkpijlers. Maar hij schat in dat het overgrote deel van mensen op of onder de armoedegrens, die nu aangewezen zijn op een uitkering, toch veel liever zouden werken. Een sympathieke gedachte die zeker niet van realiteitszin ontbloomt is. Ander-

zijds kan er mijns inziens toch niet aan voorbij gegaan worden dat de werkmotivatie van "genieters" van een gegarandeerd vast basisinkomen wel eens (of vaak) onder druk zal komen te staan, bijvoorbeeld

beeld bij voltijdbanen of bij min of meer zware banen. Bregman heeft daar te weinig aandacht voor. Maar werk moet toch lonen, al blijkt in de praktijk dat de extra financiële prikkel normaliter niet eens erg groot en zeker niet bovenmatig hoeft te zijn.

Verder denk ik dat een basisinkomen alleen maar succesvol kan zijn in combinatie met gratis kinderopvang voor werkende ouders. Gelukkig heeft dit idee intussen ook al post gevat bij het huidige kabinet. Je kunt niet verwachten dat werkende ouders zich voor een voltijd baan zullen inzetten, wanneer zij daarbij financieel gestraft worden met dure kinderopvang.

Het zwakke punt van Bregman is ongetwijfeld dat hij er niet in slaagt met goed onderbouwde rekenmodellen te komen over de totale kosten van zijn onvoorwaardelijk basisinkomen voor iedereen. We mogen nog wel aannemen dat met name een basisinkomen voor uitkeringstrekkers en lage-loners een prima besparing zou kunnen opleveren aan de uitgaven voor toezicht en bureaucratie. Maar zelfs die besparingen kan hij niet helder in beeld brengen. Ook gaat hij er aan voorbij dat terwijl de extra kosten van een basisinkomen voor de hogere inkomens (bijvoorbeeld ook boven 1 1/2 maal modaal) gigantisch zullen zijn, de besparingen aan toezicht en bureaucratie juist voor die categorie nagenoeg verwaarloosbaar zullen zijn. Overigens kreeg ook Piketty eerder al van veel financiële deskundigen het verwijt dat hij faalde met het exact in beeld brengen van baten en kosten van het basisinkomen.

Dezelfde tekortkoming komen we weer tegen in het in 2021 verschenen boek *Samen Rijk* van de jonge Nederlander Koen Bruning, die ook voor een onvoorwaardelijk basisinkomen voor iedereen pleit. Al moet gezegd worden dat Bruning in zijn boek onomwonden toegeeft dat hij zich niet wil buigen over de vraag of zijn basisinkomen technisch of financieel wel haalbaar is. Dat is dan wel de gemakkelijke weg.

Slotopmerking

Vooral in bepaalde kringen (overheid, semi-overheid, ingehuurde en gesubsidieerde instellingen) zal men waarschijnlijk niet erg enthousiast zijn over de ideeën voor een basisinkomen. Maar laten we eerlijk zijn. Nederland loopt steeds meer vast in een dure en verstikkende bureaucratie. In feite heeft de rijksoverheid al langere tijd heel veel macht uit handen gegeven aan allerlei zelfstandige bestuursinstanties met alle daarbij behorende uitvoerings-, overleg- en adviesmedewerkers. Dat is niet alleen zo met betrekking tot de sociale uitkeringen en toeslagen maar ook met betrekking tot de zorg en het onderwijs. De rijksoverheid zelf is daardoor beslist niet sterker geworden en het vertrouwen in de daadkracht van ministers en kamerleden is alleen maar gedaald. Een basisinkomen onder bepaalde voor Nederland geschikte voorwaarden zou een interessante optie kunnen zijn om tenminste een deel van die zichzelf in stand houdende bureaucratie en bijhorende regeldrift te beteugelen. Denk alleen maar aan het gecompliceerde en uit de hand gelopen systeem van belastingen voor rijk, provincie, waterschap, gemeente met de bijbehorende verzameling van drempels, heffingen, toeslagen, uitzonderingen en incasso-procedures. Hierop zou je al enorm veel kunnen besparen door een netto-inkomen uit te keren tot aan een bepaalde inkomenscategorie. Dat is dan natuurlijk nog maar een deel van de oplossing. Het probleem kan breder bekeken worden. In de zorg is al langer sprake van elkaar overlappende en allesbehalve transparante uitvoeringsregelingen. Nederland snakt intussen naar een sterkere en efficiëntere centrale overheid op dit gebied. In het onderwijsveld is sprake van een overdaad aan mana-

gers, adviseurs en coaches en een ontstellende gebrek aan feitelijke leerkrachten.

Rutger Bregman is hoe dan ook een scherp analyticus. Hij legt de vinger op de wonde van een vastgeroest armoede- en zorgbeleid. En hij is voor een verdere flexibilisering van de arbeidsmarkt. Prijzenswaardig is zijn positief mensbeeld. Hij snapt ook dat je zoiets als een basisinkomen alleen maar stap voor stap kunt invoeren en dat daar eerst ook draagkracht voor moet worden opgebouwd in de maatschappij. Tenslotte merkt hij naar aanleiding van kritiek nog op: "Als het klopt dat het basisinkomen appelleert aan rechtse ideeën over het belang van individuele vrijheid en verantwoordelijkheid, dan ben ik maar rechts".

In veel kritieken tot nu toe wordt Bregman met zijn boek *Gratis geld voor iedereen* afgedaan als een najager van utopieën. Voor de volledigheid merk ik op dat een utopie niet hetzelfde is als een ideologie. Een utopie is een ideaal of het nastreven daarvan. Een ideologie is een idealistische leerstelling. Van dat laatste kunnen we Bregman mijns inziens niet betichten en het nastreven van idealen lijkt mij zelfs een goede zaak. Maar mijn eindconclusie moet anderzijds toch wel zijn dat een vast basisinkomen voorlopig maar op zeer beperkte schaal mogelijk zal zijn en dat de bureaucratie eerst en vooral met andere middelen bestreden zal moeten worden. Te denken valt dan aan efficiëntere wetgeving en afschaffing van overbodige en niet-renderende instanties. Hoe is het mogelijk dat aan de bovenzijde van onze maatschappij (terecht) nieuwe regelingen en nieuwe organen zijn verschenen op Europees en internationaal niveau, maar dat daaronder alles nog bij het oude blijft? Is die hele provinciale bestuurslaag, die dateert uit de late middeleeuwen, echt nodig? Zijn al die zelfstandige elkaar beconcurrerende onderwijskoepels, die nog voortkomen uit een godsdienstig verzuild Nederland, echt nodig? En hoe efficiënt is die publiek-private wirwar van zorgverstrekkers en zorgfinancierders?

Bloot mag, als het maar klassiek is

door **Anton van Hooff**

Wisten jullie dat je nu op de bloterij zit?' Deze vraag deed het altijd goed in de eerste les aan het verse klasje gymnasiasten. Je legde vervolgens uit dat *gymnos* het Griekse woord voor naakt is en dat een *gymnasion* een instelling was waar mannen in hun blootje oefenden. Naakt sport bedrijven was een brok cultuur waardoor de oude Grieken zich zelfbewust onderscheidten van de anderen, die niet eens een fatsoenlijke taal spraken. Wat zij zeiden klonk als 'barbar'. Het waren dus *barbaroi*. (Ik heb me laten vertellen dat een rumoerige menigte op het toneel 'barbarbar' moet zeggen).

Waarom naaktheid bij sport?

Zoals voor alles hadden de Hellenen verhalen om hun wel heel specifieke gewoonte te verklaren. Volgens de geschiedschrijver Thucydides (op zijn Latijns: Thucydides) waren de Spartanen de eersten die zich bij het sporten geheel ontkleedden. Tevoren droegen ook bij de Olympische Spelen de atleten een string, *diazoma* rond hun *aidoia*, schaamdelen. Pausanias vertelt in zijn kunstreisgids van Hellas dat naaktheid gewoon werd toen een zekere Orsippos bij spelen van Olympia, in het jaar – 720, de stadionloop, circa 200 meter, won doordat hij zijn gordel tijdens het lopen verloor. Pausanias zag nog in de tweede eeuw van onze jaartelling de ere-inscriptie die ene 'Orrhippos' van Megara eerde voor de herovering van grondgebied op de Korintheërs en voor zijn primeur van de naaktsport. Het inschrift is bewaard gebleven.

Zoals altijd was één verhaal de Grieken niet genoeg. Welnee, het waren niet de Spartanen of Orrhippos die de volledige naaktheid bij sport invoerden, maar het zou ene Akanthos zijn geweest die bij die spelen van –720 de overwinning behaalde bij de *dolichos*, lange loop van zo'n vier kilometer. Welnee, het was niet zijn eigen vinding, maar hij had die afgekeken van de innovatie die de Atheense magistraat Hippomenes had ingevoerd. Een loper zou namelijk zijn neergestort en bezwijken toen zijn 'gordel' was losgemaakt; kennelijk had hij het te benauwd gehad.

Was een zwiepende penis juist geen handicap? Een moderne auteur over antieke sport bericht uit 'personal experience' dat de genitaliën zich bij het rennen spontaan intrekken – ik zie voor mijn geestesoog nu horden lezers

de proef op de som nemen. Maar ervoeren de Griekse atleten het slingeren toch niet als een ongemak en pasten ze daarom de infibulatie toe? Ze maakten het topje van de voorhuid met een 'hondenband' oftewel *kynodesmè* daarbij vast aan de balzak. Of ging het er alleen om de eikel bedekt te houden? Dat gevoelige lichaamsdeel kan ongemak veroorzaken door irriterend zand van het strijdpark of juist door een schurende binnenbroek, zoals besneden mannen ervaren die de Marathon lopen.

Hellenisme en Joden

Hoe dan ook, naaktheid bij sport was Grieks erfgoed. Het kwam daarom tot een cultuurstrijd in Jeruzalem toen de Joodse elite helleniseerde en dus een gymnasion in de heilige stad stichtte. Onder Antiochos IV van Syria (ca. 215-164) kreeg hogepriester Jason – een Griekse naam – toestemming om een gymnasium te stichten. De meerderheid van de Joodse bevolking reageerde met afschuw op die aanslag op de gevestigde cultuur. In de Bijbelboeken Makkabeeën, die de strijd tegen de hellenisering van de Makkabaii verheerlijken, wordt als bijzonder grievende omstandigheid nog vermeld dat Jason die sport-school met opzet pal aan de voet van de tempelberg liet bouwen. 'Onder invloed

Cranach: Adam en Eva

van de schaamte-loze Jason, die het ambt van hogepriester in geen enkel opzicht waardig was, namen de hellenisering en de overname van uitheemse gewoonten zo geweldig toe, dat de priesters hun altaardiensten begonnen te verzaken. Ze verwaarloosden de tempel en veronachtzaamden de offers; liever haastten ze zich, zodra ze de oproep van de gong hoorden, naar de worstelschool om hun diensten te verlenen bij de sportoefeningen, wat strijdig was met de Joodse voorschriften.' (2 Makkabeeën 4:12-14; Nieuwe Bijbel Vertaling)

Van hun kant hadden de Joden verhalen om het taboe op naaktheid te rechtvaardigen. Toen de HEER uit een rib van Adam de vrouw had gecreëerd, 'waren ze beiden

Penis opgebonden met hondenboei (*kynodesmè*)

De heilige Sebastiaan, Mantegna, ca. 1480

naakt, maar ze schaamden zich niet voor elkaar.' Maar de vrouw at van de verboden vruchten en liet haar man in het genot ervan delen. Toen gingen hun beiden de ogen open en merkten ze dat ze naakt waren. Daarom regen ze vijgenbladeren aan elkaar en maakten er lendenschorten van.' (Genesis 3:7).

Pauselijke piemelhakkers

Die vijgenbladeren gaven het christelijke Europa een Bijbelse legitimatie aan het afdekken van genitaliën op schilderijen en bij beelden. Het aanpassen van Michelangelo's Laatste Oordeel in de Sixtijnse Kapel was slechts het begin van verregaande ontmanning van kunstwerken, tegenwoordig bekend als 'de Vijgenblad-Campagne'. Onder leiding van paus Paulus VI en later paus Clemens VII werden veel

meer beelden, schilderijen en fresco's aangepast. Bij beelden van naakte mannen werd de penis afgehakt en afgedekt met een vijgenblad. Kleding werd over naakte mannen en vrouwen heen geschilderd. De beruchtste 'piemelhakker' is paus Innocentius X, die tussen 1644 en 1655 zelfs beelden liet toetakelen die waren overgeleverd van de Grieken en de Romeinen. Sommige beelden hadden bijna 2000 jaar gaaf overleefd, maar werden door deze antinaaktheidcampagne alsnog beschadigd.

Ergens in de krochten van de Vaticaanse Musea zou een kamer zijn waar alle afgehakte penissen worden bewaard.

Kouroi en korai

In de oudheid werden mannen nu eenmaal in hun volle naakte glorie in sculptuur gebracht. Inderdaad, mannen. Terwijl de moderne tijd bij wat het Duits een 'Akt' noemt, in de eerste plaats aan vrouwelijk naakt denkt, werd in de oudheid het vrouwenlichaam pas heel geleidelijk blootgegeven; de bekende Venus van Milo met een kleed op de heupen is een typische overgangsfiguur. De vroegste mensgrote uitbeeldingen van knapen, *kouroi*, en meisjes, *korai*, tonen de man helemaal naakt en de vrouw volledig bekleed, al schemeren de bekoorlijke lichaamsvormen onder haar gewaad door. Deze beelden stelden soms de gestorvene in zijn/haar bloei voor en markeerden dan de plaats waar de verbrande resten waren bijgezet. Het kon echter ook

gaan om atleten en vooral om goden. Die werden immers 'mensvormig', antropomorf, gedacht. Als supermensen werden ze wel groter uitgebeeld. Hun edele delen werden niet verhuld, maar ook niet extra benadrukt. Het valt op dat in het algemeen het mannelijk orgaan knaapachtig klein is. Had dit te maken met het androgynse schoonheidsideaal van de knapenliefde?

Als ik groepen in archeologische musea rondleidde, liet ik de deelnemers – tot verbazing van de andere bezoekers – steeds om de beelden lopen om te laten zien hoe bevallig de billen waren, gewoon meisjesachtig.

En toen mijn moeder nog leefde en ik als pieuze zoon ieder jaar een weekje met haar op vakantie ging naar een zonnig oord, zorgde ik er wel voor dat er antiek puin en archeologische musea in de buurt waren. Braaf ging mijn moeder steeds mee en steevast was haar commentaar: 'Die Grieken waren wel viezeriken, zeg.' En even steevast legde ik haar dan uit dat de naaktheid de mens uittilt boven de tijd. Geen attribuut verradert immers zijn situering in de geschiedenis. Daarom ook presenteerden de Griekse goden, die volgens een standaardformule 'altijd levend' waren, zich in fiere naaktheid.

The sculptor's model, 1877

Billen en borsten

Ook bij vrouwen ging de 'male gaze' vooral uit naar het achterwerk, de *pugè* in het Grieks. De taal reflecteerde de fascinatie voor de bilpartij. Lovende predcaten, die het Grieks even gemakkelijk kon samenstellen als het Duits, getuigen daarvan. Naast 'fraaibillig' komen voor: 'fijn-, wel-, wit-, zwart-, glad- en roosbillig'. Naar verluidt was er zelfs een heilighdom voor de 'fraaibillige Aphrodite', *Aphrodite kallipugos*. Het werd gesticht door twee zussen die door hun bevallige derrière aan een rijke echtgenoot kwamen (Athenaios, *Disgeleerden* 12,554c-d). Er is ook een beeld van Aphrodite die koket haar billen toont. Met dit beeld gaan twee schoonheden de concurrentie aan op een schilderij uit het

De schoonbillige (*kallipygos*) Aphrodite in het Nationaal Archeologisch Museum van Napels

rococo, een periode waarin de kunst veel oog had voor het rozige achterwerk.

Dat de vrouwenboezem niet als het meest prikkelen-de lichaamsdeel werd beschouwd, blijkt uit erotische fresco's van Pompeii waarop de verder naakte vrouw haar boezemband aanhoudt en alle nadruk op het pronte blote achterwerk valt. Toch kon men een gaaf borstenpaar wel waarderen. Het moest geen Marilyn-Monroe-boezem zijn, zoals de Venus van Milo bewijst. De ideale borsten zijn hoogstens b-cup, misschien ook weer in verband met het knaapachtige schoonheidsideaal. Ze konden als argument dienen zoals in het geval van Phrynè. Toen deze cocotte werd aangeklaagd van respectloosheid tegenover de goden, *asebeia*, een beschuldiging die tot de doodstraf kon leiden, ontblootte haar advocaat en minnaar als climax van zijn pleidooi haar bovenlijf (Athenaios, *Disgeleerden* 13,590e). Nee, zo'n prachtig iemand kon niet schuldig zijn, vond de jury. Deze anekdote werd grif in de westerse kunst uitgebeeld.

Als het maar klassiek was

De Europese beeldende kunst heeft veel gespeeld met het naakt. Helemaal naakt mocht dan wel niet, maar een bijna bloot eerste-mensenpaar kon behoorlijk zinnenprikkelend zijn. En dan had je de heilige martelaar Se-

Pront achterwerk, erotisch fresco Pompeii

bastiaan, die aan zijn einde kwam doorzeefd van pijlen. Tja, dan moest wel een flinke ontblote mannentorso worden afgebeeld.

Sinds het neoclassicisme, vanaf eind 18de eeuw, was naakt niet meer taboe, mits het maar klassiek was. Veelzeggend in dit verband is het schandaal dat Sir Lawrence Alma-Tadema, de gevierde schilder van het victoriaanse tijdvak, veroorzaakte met zijn schilderij 'The Sculptor's Model'. De naakte vrouw mocht dan wel poseren als godin, maar ze was een echt mens!

De vergelijking, door Schall, 1789; Louvre.

Mijn studiereizigers kijken naar het achterste van een kouros in het Akropolismuseum, Athene; eigen opname

Zeus (met bliksemschicht) of Poseidon (met drietand), Athene, Nationaal Museum, eigen opname.

Léon Gérôme, Phryne onthuld voor de jury.

Lang leve de lichamelijke liefde!

Vrijdenken over seks

door **Floris van den Berg**

N.B. - Linda Duits, van wie het boek *Eindelijk weten wat seks is* in dit artikel wordt besproken, zal spreken tijdens onze Atheïsmedag op 10 december.

Soms vind ik het een raar idee dat we allemaal bloot zijn onder onze kleren en dat bijna iedereen wel eens bloedjegeil is. Het is onhandig in het sociale verkeer om zulke gedachten te hebben, het is ook vaak ongepast en meestal onnodig.

Linda Duits

Heerlijk om eens een vrij en vrolijk boek over seks te lezen! Vreemd eigenlijk, wanneer ik mijn boekerij bekijk, om zo weinig over seks tegen te komen. Wel boeken over wandelen, reizen, koken, yoga, krachttraining, hardlopen, meditatie, vriendschap, onderwijs, opvoeding, gezondheid, ouderdom en sport, maar heel weinig over seks. In de essays van Rudy Kousbroek komt seksualiteit aan de orde en in de Nederlandse literatuur is er vaak positieve aandacht voor seksualiteit, denk aan Ronald Giphart, Remco Campert, Jan Wolkers en Louis Paul Boon. Het boek *Eindelijk weten wat seks is* 2020 van sociaalwetenschapper en publicist Linda Duits is een plezierige openbaring. Ze schrijft recht voor haar raap. Zo'n boek had ik wel willen lezen toen ik zeventien was. Niet dat ik het nu niet interessant vind. Seks is moeilijker te definiëren dan je denkt. Het lijkt nogal simpel: seks is penis-in-vagina, maar ja, dan hebben homoseksuelen dus geen seks... En zijn andere activiteiten met en rondom geslachtsdelen geen seks? Iedereen zal zich Bill Clinton's opmerking herinneren: *'I did not have sexual relations with that woman.'* Orale seks viel volgens Clinton niet onder de definitie van seks. Duits laat veel resultaten van sociaalwetenschappelijk onderzoek langskomen. Fasci-

nerend is onderzoek waarin mensen wordt gevraagd voor zichzelf aan te geven of ze bepaalde handelingen seks vinden. Die antwoorden blijken significant anders wanneer ze voor hun partner moeten bepalen of een activiteit seks is of niet.

In 1963 kwam schrijver Gerard van het Reve als eerste bekende Nederlander op televisie openlijk uit de kast over zijn homoseksualiteit. Het is – gelukkig – zestig jaar later moeilijk voor te stellen dat dit een moedige daad was en taboedoorbrekend. Er is in die zestig jaar veel veranderd en verbeterd. De seksuele revolutie heeft veel mensen bevrijd van de maatschappelijk tirannie met betrekking tot seksualiteit.

In 1967 was er voor het eerst een blote vrouw op de televisie: Phil

Bloom die in haar blootje de krant las in het VPRO-programma *Hoep-la!* Wanneer er voor het eerst een blote man op de Nederlandse televisie was, is niet bekend en daar wordt nooit melding van gemaakt. Het zou in 1971 of 1972 de 'man zonder broek' in de *Fred Haché show* geweest kunnen zijn. In 1974 wordt voor het eerst het woord ' neuken' op televisie gezegd.

Onderdrukking en paternalisme

Ik moet denken aan het hartverscheurende én hartverwarmende boek *Small Things Like These* (2021) van Claire Keegan dat ik on-

langs las over een Iers dorpje in de jaren 80 van de twintigste eeuw waar ongetrouwde moeders als slaaf in een wasserij bij een katholiek klooster moesten werken, terwijl hun baby voor adoptie en tegen betaling werd aangeboden in het buitenland. Het beknotten van de seksuele vrijheid, met name die van de vrouw, is een kenmerk van religie. Duits is weliswaar een libertijn en vrijdenker, maar ze gaat erg gemakkelijk over de specifieke onderdrukkende rol van religie heen. Maar ze schrijft wel: 'We hebben het juk van religie grotendeels afgeschud, maar de opvattingen zijn bewaard gebleven en verpakt in een nieuw jasje.' (p. 187)

Duits laat zien hoeveel taboes en paternalisme er lagen en dikwijls nog liggen op seks. De liberale houding is: *'Don't yuck someone else's yum!'* (p. 189) Nu mag je best wel iets wat iemand anders doet smerig (yuck) vinden, het gaat erom dat jij niks te maken hebt met wat die ander doet. Het gaat jou niet aan. Je kunt een ander niet verbieden of ontnemen wat jijzelf verwerpt. Dat alles binnen de grenzen van het liberale niet-schadenprincipe: alles mag zolang je anderen maar geen (fysieke) schade berokkent en er sprake is van wederzijdse toestemming.

In de negentiende eeuw kwam de wetenschap van de seksuologie op en werden seksactiviteiten van mensen in kaart gebracht. De Duitse arts Iwan Bloch geldt als een van de grondleggers met zijn werk *Das Sexualleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur* uit 1907. In zijn taxonomie van seksualiteit werd een onderscheid gemaakt tussen normale seks (penis-in-vagina binnen het huwelijk) en abnormale seks (afwijkingen en fetisj). Zo werd homoseksualiteit gezien als een afwijking en belandde het in het *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM) dat vanaf 1952 verscheen, waar het als ziekte gold tot het er in 1987 goddank eindelijk uit verdween. De

Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) schrapte pas in 1990 homoseksualiteit van de lijst met geestesziekten. De seksuologie bleek op culturele (christelijke) waarden over seksualiteit te zijn gestoeld. De seksuologie leidde tot de pathologie van een waaier van seksuele gedragingen waarvan je je af kan vragen waarom die ziektes zouden zijn: als er geen slachtoffers zijn en als de persoon zelf er geen last van heeft, waarom is het dan een ziekte? Alleen omdat het afwijkt van de norm? Filosoof Michel Foucault heeft hier in zijn geschiedenis van de seksualiteit in 1984 al op gewezen. Duits schrijft dat er momenteel in de VS actief gelobbyd wordt om pornoverslaving in het DSM op te nemen – ik neem aan door christelijke conservatieven.

Plezier in seks

Duits buigt zich ook over hedendaagse seksuele voorlichting waarbij, volgens haar, te veel nadruk wordt gelegd op 'de eerste keer', alsof die iets heel bijzonders is, en op het risico dat je zou lopen wanneer je te vroeg met seks zou beginnen. Zij toont zich een sekspositieve libertijn. Ze pleit voor plezier in seks en voor seksuele diversiteit vrij van taboes en paternalisme. Duits is voor legalisering en emancipatie van sekswerk, ze is geen moralist over porno of over het bestaan van kinky en fetisj subculturen, ze is voor vrije seksuele voorlichting inclusief de grote diversiteit die er op seksueel vlak bestaat en tegen verpreutsing en censuur. Kortom een liberaal standpunt.

Duits wijst erop dat honderd jaar geleden religie veel invloed had op de samenleving Nederland een oerconservatieve samenleving was met veel maffe taboes op seksualiteit en bloot: 'In Nederland was het in een aantal gemeentes tot in de jaren tachtig [van de twintigste eeuw] nog verboden om kleding van het andere geslacht te dragen.' (p. 106) In 1962 vond een revolutie plaats in de seksualiteit: toen werd de anti-conceptiepil (de Pil) geïntroduceerd. Die werd trouwens op de markt gebracht als middel tegen menstruatiepijn, niet als anticonceptiemiddel. Er bleken opeens heel veel vrouwen menstruatiepijn te hebben en zo raakte de pil snel ingeburgerd waardoor er een degelijke loskoppeling

tussen seksualiteit en zwangerschap kwam, ze hoefden vooral niet bang te zijn zwanger te worden en konden dus genieten van seks.

Duits pleit voor een verandering van een *scientia sexualis* naar een *ars erotica*. Zij wil weg van de in haar ogen vele onnodige ziektebeelden van de seksuologie en naar een erotische kunst die vrij is van taboes en waar humanistische waarden als toestemming, creativiteit, respect voor ieders autonomie en empathie centraal staan naast experimenteren met en ontwikkelen van een seksue-

le levenskunst. Zo wil zij de orgasmekloof die bestaat tussen mannen die klaarkomen bij penis-in-vagina seks, en vrouwen die daar dikwijls niet bij klaarkomen, verkleinen door aandacht te besteden aan elkaars wensen en verlangens. Duits wijst hier op de positieve kant van de beschikbare pornografie op internet: 'Het internet biedt een gigantische bibliotheek van fantasieën, voor ieder wat wils, een oneindig repertoire van handelingen, standjes en rollenspelletjes.' (p. 42).

In het maatschappelijk discours over seksualiteit gaat met name seks buiten of naast een monogame relatie gepaard met jaloezie. Monogame partners claimen elkaar als persoonlijk bezit en er ontstaat heftige jaloezie in het geval van vreemdgaan. Deze jaloezie is een dankbaar onderwerp in films, literatuur en televisieseries. Duits citeert de Vlaamse journalist Heleen Debruyne die een verfrissende blik geeft op jaloezie:

Jaloezie is overigens alleen maar sociaal wenselijk binnen de grenzen van een koppel. Als kind wordt ons aangeleerd niet jaloers te zijn op ons vriendinnetje dat meer

CD's heeft, of op die klasgenoot die stukken populairder is. Volwassenen die voortdurend jaloers zijn op vrienden of collega's, sturen we naar een therapeut. We onderdrukken jaloezie, proberen die niet te voelen – tenzij we dus een partner hebben die seksueel of romantisch geïnteresseerd is in anderen. Dan mogen we onze jaloezie wel uiten, is het zelfs raar als je niet jaloers bent. (in Duits: p. 75)

Toch is er wel een verschil tussen jaloers zijn op iemands spullen of status en jaloers zijn wanneer een partner vreemdgaat. In het geval van overspel zal vaak boosheid meespelen over stiekem gedrag en/of de vrees dat de partner de ander leuker vindt en de relatie beëindigt. Jaloers zijn op een vriendinnetje met meer cd's is wel hetzelfde woord maar heeft een veel minder heftige impact als het beëindigen van een liefdesrelatie.

Seksuele antropologie

Het boek geeft een interessante inblik in de antropologie van de seksualiteit in Nederland anno nu. Wie weet nu als cisgendered monogame hetero veel van de homodating app Grindr waar een diamant als emoji verwijst naar betaalde seks. Of dat bij cruisen (het zoeken naar anonieme homoseksuelen) een gekleurde zakdoek aanwijzingen geeft: een gele voor plasseks, lichtblauw voor pijpen. De zakdoek links verwijst naar willen neuken, rechts naar geneukt willen worden. En circuitfeesten zijn seksfeesten voor homo's: 'De meeste bezoekers dragen korte broekjes en verder niets, al zijn nu harnassen erg in de mode.' (p. 78).

Duits wijst op het bestaan van de dubbele moraal. Of beter gezegd: dubbele moralen. Enerzijds is er een andere seksuele moraal voor mannen dan voor vrouwen. Voor vrouwen is veel minder ruimte en vooral minder sociale acceptatie voor rondneuken (slutshaming), terwijl mannen daar rustig over kunnen opscheppen. Anderzijds is er een dubbele moraal inzake de seksuele normen en waarden die mensen zeggen te hebben en de seksuele gedragingen anderzijds. Zo komt homoseksualiteit ook voor in homofobe kringen, komen seks en pornografie ook voor in religieus conservatieve kringen en vreemdgaan ook bij mensen

die trouw zeggen te zweren aan hun monogame relatie.

Fijn is om de almaar groeiende genderdiversiteitslettersliert nog een keer uitgelegd te zien, Duits hanteert de LHBTTQQAAPKNC+ (Lesbisch, Homo, Bi, Transgender, Transseksueel, Queer, Questioning, Intersekse, Ally, Aseksueel, Panseksueel, Kink, Nonbinary en Curious). Duits pleit voor bewustzijn van seksuele (of gender) diversiteit: 'Het belangrijkste is dat je een zekere fijngevoeligheid ontwikkelt [...] en dat je je bewust wordt van onopgemerkte normativiteit die groepen kan uitsluiten.' (p. 92) Dit houdt in dat je rekening houdt met ontplooiingsmogelijkheden van degenen die niet tot de hoofdmoot behoren. Dat is een liberale en humanistische waarde. Als dit woke is – rekening houden met minderheidsgroepen – dan ben ik ook woke. Volgens deze interpretatie komt woke dan overeen met humanisme. Wat wokies doorgaans kenmerkt zijn een zeer dwingende toon en de eis van erkenning. In het boek van Duits blijkt daar niets van: zij laat het landschap van de seksuele diversiteit zien, zij wil dat dit zo volledig mogelijk tot bloei komt en dat zowel formele obstakels en mentale obstakels uit de weg geruimd worden. Duits pleit voor een seksuele revolutie 2.0. Het gaat om het ver-

volmaken van de seksuele revolutie van de jaren 60 en 70 van de twintigste eeuw.

Duits bespreekt de vier stadia van het *Wheel of consent*:

- a) je kunt iets doen voor je eigen plezier
- b) je kunt iets met je laten doen voor je eigen plezier
- c) je kunt iets doen voor het plezier van een ander
- d) je kunt iets met je laten doen voor het plezier van een ander. (p. 145)

Zij is enthousiast over deze benadering: 'Wat zo mooi is aan deze benadering [...] is dat het een gesprek bevordert over het maximaliseren van gerief.' (p. 145) Het lijkt mij een onderwerp om bij seksuele voorlichting te bespreken.

Mijn vocabulaire over seksualiteit is door dit boek behoorlijk uitgebreid. Het zegt wat over jou (en mij) als je weet of niet weet wat de volgende termen betekenen die in het boek aan bod komen: Huidhonger, sugar dating, surrogate partnership, orgasmekloof, charmed circle,

frottage, tribage, liminaliteit, cruiscultuur, Grindr, intersekse, panseksueel, urning, uranist, urninde, clitorifantes, lollepotten, bishierig, doxa, graysexual, elephant walk, gold star, bioscoopkwaad, wheel of consent, onderhoudsseks, slutshaming, vigileren, seks wars en sekspositief feminisme.

In een open samenleving moeten alle mogelijke onderwerpen openlijk en zonder taboes besproken kunnen worden. Hoewel er veel aan seks wordt gedacht en gedaan, is het aantal toegankelijke boeken met een liberaal-humanistische inslag niet zo groot. Er zijn niet alleen vijanden van de open samenleving, zoals liberaal filosoof Karl Popper die besprak in zijn beroemde boek, er zijn ook vrienden van de open samenleving. Linda Duits is er één van.

Het geloof in de God die de mens kan zijn

Een eigen kijk op het Alevitisme

door **Kenneth van Oost**

Het christendom is cultureel gezien verbonden met de westerse beschaving, zoals het hindoeïsme met India en het shintoïsme met Japan. In de islam is het geloof allesomvattend en absoluut, het overheerst het leven van de moslim. Er was in het vroege christendom ook dat totalitaire aspect, maar vandaag de dag staat christologie voor een maatschappelijke activiteit (naastentliefde en gerechtigheid). Het is eerder een manier van handelen dan een geloofskader. Een uitgesproken exponent van dit laatste is het Alevitisme.

De mens staat centraal

Als geloof staat het alevitisme haaks op gangbare religies; het is een religieuze stroming die zich kenmerkt door een vaste plaats te geven aan humanisme, liberalisme en secularisme naar kemalistisch model. Dit verwijst naar de politieke, sociaal en cultureel-religieuze hervormingen van Atatürk [1] om Turkije naar westers model te kneden. Los daarvan, en misschien juist daarom, verhoudt het alevitisme zich tegenover de radicale islam als een meer geëngageerde opstelling in woord en daad. De Alevieten of Alevi hechten veel belang aan tolerantie en democratie. Vrouwen en mannen zijn gelijkwaardig, bidden samen. Het welzijn van de mens staat voorop, met als inzet de ontwikkeling van de menselijke spirituele wijsheid, of in een diepere betekenis: het vervolmaken van de mens via codes en conventies van moraal en ethische voorschriften. Alevi zeggen weinig op te hebben met het strikt opvolgen van religieuze dogma's en regels; de religieuze voorschriften zijn niet belangrijk, wel staat de ontwikkeling tot een goed mens centraal in hun humanistische levensopvatting.

Op het eerste gezicht hebben wij hier niet te maken met een geloof in de brede betekenis van het woord. De opstelling van democratisch zijn, een open levensvisie voorstaan, seculier leven, onder verwijzing naar het feit dat de mens verantwoordelijk is voor zichzelf, wordt gesteund door de overtuiging dat samenlevingen bestaan en blijven bestaan als het er menselijk aan toegaat, democratisch en humanitair. Zo draait het alevitisme niet om de vraag wat god voor de mens kan doen, god is immanent en zonder gewicht; het is de mens zelf die uiting en richting geeft aan het geloof. Niet god, maar de mens is de wetgever op aarde. Alevitisme rust niet op verplichte gebeden en vaste regels, het stoelt letterlijk op een proces van individualisering.

Niet elke (religieuze) samenleving waarborgt individuele geloofs-handelingen of overtuigingen. Het

christendom en de islam zijn vormen van religieus denken waarin ethiek dwingend wordt ervaren, terwijl persoonlijke opvatting en mening meteen op kritiek stuiten. Christendom en islam hebben in tegenstelling tot het alevitisme geen neutraal karakter. Er zijn vooropgestelde als bewezen beschouwde overtuigingen die als fundamentele geloofsvoorwaarden eisen stellen aan de samenleving met het oog op het optimaliseren van de eigen werking.[2] Zij nestelen zich in de gemeenschap om de alledaagse leefwereld te beïnvloeden en naar Gods beeld te modelleren. Het resultaat is op zijn zachtst gezegd dubieus. Enerzijds denken priesters, bisschoppen en imams alles onder controle te hebben maar zij zien niet hoe mensen op pragmatische wijze omgaan met de islamitische wetgeving, de sharia, en hoe het christendom is verworpen louter tot een culturele identiteit. Anderzijds leeft het christendom nog in de waan dat mensen geloven in de moraal en ethische voorschriften die het als geloofsvoorwaarden naar voren schuift. Tegenwoordig hangen mensen een meer ongestructureerde interpretatie van het christendom aan. Het is voor velen geen vorm van aanbidding meer. De islam gaat de andere kant uit, zij is een streng bindend geheel van wet- en regelgeving, een allesomvattend geheel van praktijken en rituelen met eeuwigdurende geldigheid. Zowel christendom als islam negeert echter de pijn, onzekerheid, wanhoop en ellende die in het kader van het geloof mensen worden aangedaan. En in het bijzonder de verhulde realiteit van veel vrouwen. In de door het fundamentele christendom en de islam opgelegde beperkingen – het gaat hier over vrouwenkiesrecht, abortuswetgeving, de anticonceptiepillen en ook nieuwe gendervormen en -rollen – is de positie van de vrouw weinig veranderd. Alhoewel de invloed van radicale feministische stromingen onze blik heeft verruimd, is het mannelijk perspectief nog steeds overheersend.

Een Eigen Verhaal

Hoe bevrijdend is het dan niet, om een geloof te zien dat noch aan zichzelf noch aan de gelovigen hoge druk oplegt om regels en voorschriften naar de letter te volgen! De christelijke en islamitische moraal die van alles wil beteugelen en die voorschrijft hoe het leven dient geleefd te worden, heeft het alevitisme er niet van weerhouden een invulling te vinden voor eigen gevoelens, verlangens en het eigen leven. De redelijke eis om als religieuze minderheid een leven te leiden ver van de perfecte, moreel verheven idee van de islam heeft voor de Alevi vaak geleid tot bloot-

De heilige Ali

stelling aan vijandigheid en vooroordelen. Alevi omar-men mensenrechten waarin zij recht hebben op erkenning op grond van hun onderscheiden zijn als unieke religieuze groep, doch zij worden beschouwd als heterodox, dus als ketters. Het verwerpen van enkele basisprincipes die normatief zijn in de islam, maakt het hen moeilijk om gewoon in veilige omstandigheden te leven. Ook al zijn de Alevi de grootste religieuze minderheid in Turkije (hun aantal wordt geschat op 20 miljoen), hun sociale inbedding wordt gereduceerd of uitgewist. De poging tot een staatsgreep in 2016 bood, met het oogmerk politiek-strategisch voordeel te halen, een gelegenheid om de Alevi dubbel te onderwerpen. Aan de ene kant zijn er vervolging, discriminatie, onvrijheid wat betreft godsdienstuitoefening en -leer (in scholen wordt hun geloof niet erkend en kinderen worden verplicht om lessen in de Soenitische Hanafi-Islam te volgen, waarvan christelijke en joodse medestudenten worden vrijgesteld) en langs de andere kant worden zij politiek gemarginaliseerd. Er is een beperkte vertegenwoordiging in officiële machtsposities en tal van journalisten met een alevitische signatuur werden na de poging tot staatsgreep gevangen-gezet en hun media werden uitgeschakeld.

Dat belet hen echter niet om in de eigen beeldtaal een eigen verhaal te vertellen. Zij waren en zijn nog steeds in oppositie met de gevestigde elite en cultuur, maar door hun centraal stellen van de mens, hun pragmatische levensstijl (binnen de Alevitische leer is alles bespreekbaar) en manier van opvoeden (Alevi *begrijpen* en het wordt hen aangeleerd dat de eigen belangen diep verweven zijn met de belangen van anderen) ondervonden en ondervinden de Alevi weinig problemen. Zij worden echter wel voortdurend kritisch bekeken, gedoogd. Centraal in de specifieke culturele identiteit van de Alevi staat de spirituele interpretatie van de Koran. Het goddelijke zoeken zij nadrukkelijk in en bij de mens.

Modern en toch ook niet ...

Dat volgens hun geloof god incarneert in steeds andere personen, lijkt te betekenen dat het alevitisme voor meer staat dan louter een synthese van oosterse culturele gebruiken, gewoontes, rituelen en islamitische traditie. Het gaat over zaken, dingen en systemen waarmee wij ook bijna allemaal in aanraking (zijn) (ge)komen! Opvallend is het dat de reïncarnatie van god te relateren is aan hoe de Dalai Lama (Tibet) [3] steeds opnieuw terugkeert naar het menselijk leven uit mededogen om gelovigen te leiden op het pad naar verlichting. Alevi geloven niet in de hemel of hel maar in een oneindige circulatie totdat men de status van perfectie bereikt. De hoop dat mensen zelf met oplossingen voor hun problemen zullen komen is helaas sinds lange tijd vervlogen. Ook hier dus weer, helaas, de idee dat de mens op zijn pad naar het hogere niet de kracht bezit om zelf vorm te geven aan de organisatie van gemeenschappen met daarin een brede waaier wat betreft gender, identiteit en kleur. Ook de Alevi kunnen zich blijkbaar geen bestaan voorstellen zonder hulp van bovenaf!

Spijtig eigenlijk, de Alevi lijken zich daarentegen sterk uit te spreken voor een vorm van persoonlijk geloof, zoals bij het boeddhisme of hindoeïsme. De mens moet zelf uiting en richting geven aan het geloof en de consequentie daarvan, verantwoordelijk zijn voor de ge-

volgen en voor zichzelf, versta ik zelf als een vorm van individualisme gekenmerkt door een onderlinge afhankelijkheid. Dat weerspiegelt zich in hoe de Alevi werk hebben gemaakt van vormen van sociale controle. Wie in het alevitisch milieu wordt geboren, wordt niet automatisch geaccepteerd als lid van de gemeenschap, maar moet via het belijden van rituelen opgewaardeerd worden van het sociale naar de geloofsgemeenschap. Wat vereist is voor toelating tot de alevitische geloofs-gemeenschap varieert in nuances volgens verschillende lokale tradities. Eenmaal voltooid moet de persoon bepaalde morele principes in acht nemen. In die zin werkt een gemeenschappelijk mechanisme waardoor elk lid van de gemeenschap (en iedereen die eenzelfde weg wil leren) wordt geëvalueerd op het wel of niet naleven van de morele principes en codes.

Wellicht – zeker vanuit het perspectief dat elk individu als autonome vrije mens denkt, doet en handelt – heeft het zoeken naar sociale cohesie dan toch iets bedreigends omdat er een suggestie van uitgaat dat autonomie, zelfexpressie en ontwikkeling van de identiteit binnen verschillende verbanden beknot worden. Ondanks de nadrukkelijke aanwezigheid van liberale en pragmatische noties binnen de Alevi-leefgemeenschap is de relatie die zij met elkaar en met de wereld aangaan in meerdere opzichten religieus-moralistisch van aard. De Alevi mogen in beperkte mate afwijkend denken en handelen maar het overtreden van door de gemeenschap en het individu onderschreven morele wetten en principes leidt tot sancties. Die existentiële component bepaalt de samenhang binnen de Alevi-groep. Maar die toch wel verstikkende ethische cultuur werkt onderdrukkend. Zij sluit bij voorbaat afvalligheid, vrije keuze van huwelijkspartner en voorechtelijke seksualiteit uit. Wederom stoten wij op een gemeenschapsmodel dat tussen traditioneel (patriarchaal) en modern (democratisch, liberaal, vrij en individueel) handelen blijft hangen. De Alevi, die een beetje te veel de eigen belangen en mening vooropstelt en te weinig de maatschappelijke taal spreekt en volgbaar is, zal welhaast de relatie met de gemeenschap moeten verbreken of deze zal verbroken worden met oog op het behoud van de sociale cohesie.

Modern democratisch...

We kunnen de vraag stellen of de Alevi zich overgeven aan een (samen)leven dat op de achtergrond wordt beperkt door ethische principes en codes of juist door te handelen naar die principes en codes niet zichzelf ontdekken en dus meer vrijheid ervaren? Het eerste deel van bovenstaande vraag kan in een bredere context worden geplaatst. Het ethische mag dan wel kloppen voor alle nú bestaande samenlevingen, maar de Alevi verwijzen niet zozeer naar de religieuze invulling van de ethische principes die zij erop nahouden maar eerder naar de impact van het overtreden. Het samenleven gebeurt nooit zonder consequenties! Mensen ervaren het sociale proces als een inperking van hun autonomie en vrijheid doch de Alevi, verplichten, juist door een ethisch kader aan te bieden, de mens om geestelijke ontwikkeling, zelfbepaling en -expressie te zoeken *in* en dus *niet buiten* zichzelf! Het ethische dient om het sociale (het collectief) te stroomlijnen. De veronderstelling dat iedereen binnen de socialiteit zich aan de ethische regels

zal houden (moet houden) impliceert een vrij stabiel maatschappelijk bestel maar ook de idee dat de zin van een vrij leven is zich ontplooiën. Alevi stemmen wondermooi arbeid, werk, cultuur en kunst op elkaar af. Impliciet zit daarin het tweede deel van de vraag.

Alevi, religieuze termen wel indachtig, hebben nu meer (de) vrijheid om tijd te spenderen aan wat individueel de aandacht vraagt en inzicht biedt. Alevi ontwikkelen zich tot “moreel goede mensen”, niet via simplistische moralistische principes en codes, maar door tijd voor zichzelf op te eisen via het implementeren van diezelfde principes en codes in het denken, handelen en doen. Religie en geloof zijn in een bredere betekenis het ritme dat het leven van het individu en van de gemeenschap bepaalt. En dus, als iemand de beweging maken moet van de sociale naar de geloofsgemeenschap, dan is het zaak goed te zorgen voor de sociaal-religieuze cultuur. Bij aanvang van het initiatie-ritueel moet iedereen instemmen met de kandidatuur van de gegadigde. Bij stemonthouding, niet aanvaarding en/of een klacht, moet eerst die kwestie worden opgelost. Dat getuigt van democratische ambitie. Het is niet zo dat het individu aan zijn/haar lot wordt overgelaten. Integendeel, voordat de gemeenschap verder kan, moet die samenkomsten om over vermeend overspel, moord of diefstal te praten. Dat samenkomsten is wezenlijk voor het bestaan van de gemeenschap. Niemand mag berusten bij onregelmatigheden, bedrog, fraude, sociaal-culturele tekortkomingen; het gaat erom samen fricties, onzekerheid, achterdocht, jaloezie etc. in banen te leiden, te controleren en uit te bannen.

De strategie mist echter haar doel door het al te naïef geloof in het cultuurgebonden geheel van normen en waarden, leefstijl en gebruiken. Religie heeft weinig of geen betekenis, maar wel een plaats. En dan eerder als basis voor sociaal-cultureel vormingswerk dan als bron van waarheid. We kunnen ons niet onttrekken aan de idee dat de Alevi, hoewel zij ruimdenkend willen zijn, zichzelf verstikken in het allegaartje van religieuze beeldtaal dat zij omarmen. De Alevi tonen zich naar buiten toe seculier, progressief en democratisch. Binnen de gemeenschap voegen zij daar religieuze en ethische as-

pecten aan toe. Dat lijkt moeilijk te rijmen met het inhoudelijke van een democratisch bestel naar westers model dat de strikte scheiding tussen kerk en staat voorstaat. Doch, net zoals religie en geloof in onze moderne maatschappelijke context een plaats hebben, zo zijn de Alevi erin geslaagd geloof tot het tegendeel van zijn autoritair karakter om te vormen. Alevi hebben geen Heilig Boek dat de wet voorschrijft. Telkens opnieuw wordt de mondeling overgeleverde traditie ter discussie gesteld. De veranderingen in de sociaal-politieke logica en/of religieuze praktijk kunnen niet worden gereduceerd tot alleen individuele gedachten en handelingen. Integendeel, het is het gemeen- en maatschappelijke dat de termen, relaties, besluiten, voorstellingen, regels etc. bepaalt die onderhevig kunnen zijn aan een ontwikkeling in de richting van een beter, eerbaarder, hoger alledaags leven. Deze invalshoek moet sociale versplintering en onttraditionalisering [4] tegengaan. Het belang van het individu en/of het individuele binnen de groep wordt geenszins ontkend, maar voorop staat gemeenschapsvorming, het smeden van een sociaal-religieuze band met het oog op het instellen en/of in stand houden van bestaande maatschappelijke relaties. Iemand kan de wet omzeilen en los van religie en sociale context strikt individuele plannen koesteren, maar als dat kan leiden tot de ontwikkeling van een goed, authentiek mens, dan denk ik dat de Alevi de gemaakte keuzes zouden accepteren. Binnen de grenzen van gemaakte afspraken omtrent ethische principes en codes natuurlijk!

Het is die tweedeling, de interactie tussen democratische vrijheden en religieuze formules die de Alevi uniek maakt. Alevi geloven in de onsterfelijkheid van de ziel, bovennatuurlijke wezens, inclusief goede en slechte engelen, en in het boze oog, maar zij geven prioriteit aan de rede boven dogmatiek. Het gaat om een op religie steunende collectieve en individuele vorm van handelen, denken en doen, wat een democratische rationaliteit impliceert. De overtreder echter, degene die niet binnen de perken van zijn/haar moraal kan blijven, wordt niet meer toegelaten tot de alevistische rituelen en wordt met een sterk sociaal isolement uit het gemeenschappelijke

geëxcommuniceerd. Alsof de Alevi een vormende rol hebben gespeeld bij het ontstaan van de cancel culture!

Leven en dood

Het behoeft geen betoog dat democratische elementen louter sociale constructies zijn. Het is vaak een manier om weg te kijken van wat voor de Alevi écht van belang is. En dat is nog altijd hoe het Alevitisch geloof de intellectuele, filosofische en politieke positie van zowel individu als gemeenschap bepaalt. De relaties tussen individu en gemeenschap, tussen individu en god en tussen gemeenschap en god staan centraal. Alevi zoeken nadrukkelijk het goddelijke in en bij de mens, zij zijn er allemaal door verbonden en dat vraagt om een zekere solidariteit maar dan samengaan met een democratische opstelling. Tussen de Alevi bestaan er progressieve niveaus van goddelijk begrip, gehoorzaamheid aan de sharia, mystiek begrip van god en de dreigende ervaring van de goddelijke realiteit. Het laatste omvat aspecten van leven en dood. Leven staat dan voor het voldongen feit dat de Koran mensen toelaat hun eigen klemtonen te leggen. Als het leven door de open betekenis van de Koran wordt geclaimd dan is de dood het verborgen feit. Het Alevitisch geloof bevat een bron van waarheid die niet-ingewijden niet kunnen en niet mogen kennen. Het doel is voorbij te komen aan de idee dat de mens álles kan bepalen. De Koran geeft de mens alles wat hem in staat stelt zelf het leven te bepalen, maar de plaats, tijd en omstandigheden van zijn dood laten zich niet bepalen. De dood blijft als goddelijk spook in het leven rondhangen. Zonder de dood zich écht te kunnen toeëigenen – zelfmoord is verboden en een ernstige zonde die god zal straffen – kan de notie van het reeds bij de geboorte (af)stervende lichaam voor de Alevi als breekijzer fungeren voor het loswrikken van vastgeroeste ideeën over het leven. Het komt erop neer dat met de dood weliswaar het lichaam sterft maar de ziel verder leeft. Beide keren naar de oorsprong terug, d.w.z. ze gaan naar de oorsprong (god) terug en verenigen zich opnieuw met deze oorsprong. Anders gezegd, elk mens die naar het fundament van het Alevitisch geloof (tot god naderen) heeft geleefd, kan door god beloond worden met een oneindige circulatie van leven en dood totdat de mens wijsheid, rijpheid en tenslotte de perfectie bereikt.

Hoewel we kunnen zeggen dat de Alevi het verhaal van het leven en van de dood niet eigenhandig kunnen schrijven – god, als iets van buitenaf, laat nog steeds dingen geschieden – staan zij geenszins passief in het leven en ook helemaal niet passief ten opzichte van wat hen overkomt. Alevi kiezen voor een scherpe blik op het leven. Het is een gevolg van de pogingen van politieke, re-

Standbeeld van Hadji Bektasj Veli, een leraar van het alevitisme en afstammeling van Ali.

ligieuze en sociaal-culturele machthebbers om over hen te willen oordelen. De Alevi proberen daarboven uit te komen.

Noten

[1] Kemal Atatürk (1881- 1938), maarschalk, schrijver, politicus en grondlegger van Turkije.

[2] Zinsnede uit *Geloven, handelen, weten* Rudi Laermans (uit Sluipwegen van het denken), over Michel de Certeau. Bladzijde 42.

[3] Dalai Lama (Tenzin Gyatso), geboren als Lhamo Dhöndup, is de huidige veertiende Dalai Lama.

[4] Zie noot nummer 2, deze zinsnede staat te lezen op bladzijde 47.

Verder lezen

Remzi Kaptan, *Het Alevitisch Geloof* (2018), ISBN voor Nederland, 978- 90- 6425- 000

Veel achtergrondinformatie op: <https://www.wikiwand.com/nl/Alevitisme>

Interview met Zoraya ter Beek

door *Ewout Klei*

De Twentse Zoraya ter Beek is een jonge vrouw die graag euthanasie wil en daarom een euthanasieverzoek heeft lopen. Het bijzondere is echter: ze is kerngezond. Fysiek dan. Geestelijk niet. Ze voelt zich vaak diepongelukkig, mede vanwege agorafobie (pleinvrees). ‘Elke dag is een strijd.’ Haar psychiater steunt haar euthanasieverzoek en haar partner ook, maar vanwege de ‘vaagheid’ van haar klachten is het nog maar de vraag of haar wens wordt gehonoreerd.

Om het leven toch een beetje dragelijk te maken bedient Zoraya zich vaak van harde grappen. ‘Ik en mijn partner maken veel galgenhumor, anders houden wij het niet vol.’ Behalve met depressieve klachten kampt ze ook met onzekerheid over haar euthanasieverzoek. ‘Dat weegt bovenop de normale lasten nu.’

Ze heeft een mbo niveau 2 opleiding secretarieel gedaan en jarenlang in de winkel gestaan, maar vanwege haar mentale toestand zit Zoraya nu al jaren thuis. ‘Er is geen precieze oorzaak waarom ik voor

euthanasie kies, er is geen traumatische gebeurtenis die mij voor het leven heeft getekend. Maar toen ik een kind was voelde ik al dat ik niet oud zou gaan worden. Ik hoopte antwoorden te vinden bij de GGZ, waar mijn gevoel vandaan kwam, maar ze konden mij hiermee helaas niet helpen. ‘Je mist een onderdeel’, zeiden ze tegen mij. Maar ze wisten zelf ook niet welk onderdeel dat dan was.’ Niet iedereen begrijpt de euthanasiewens. ‘Je hebt een knappe vriend, leuke katten, een mooi huis’, vertelden ze mij. ‘Dat klopt, ik heb alles om gelukkig te zijn. Maar ik ben het niet.’

Zoraya is 100 procent zeker dat ze euthanasie wil. ‘Het is een proces van jaren geweest. Ik heb jaren lang hulp gehad. Mijn doel was beter worden, dat bleek niet haalbaar. Er zijn geen andere mogelijkheden meer. Ik gun mijzelf daarom een goede dood, ook voor mijn partner en mijn naasten is dat fijn. Ik wil mijn leven mooi afsluiten, hoe luguber dat ook klinkt. Ik wil niet dat mijn vriend mij op een dag dood aantreft als hij uit zijn werk komt.’

Ook als ze opens de loterij zou winnen, kiest Zoraya voor euthanasie, zegt ze. ‘Ik heb alles wat ik wil. Maar dat maakt mijn ziektebeeld niet anders. Mijn vriend zei eens tegen mij: ‘Had je maar kanker of iets dergelijks, dan begrepen mensen wellicht dat je ziek bent.’ Het is nu moeilijk uit te leggen. Het liefst zou ik blijven leven en samen met mijn vriend oud worden. Maar ik takel alleen maar af. Elke dag is een strijd. Het is uitputtend.’

Zoraya kampt met pleinvrees, agorafobie. ‘Zodra ik Oldenzaal uit ben krijg ik paniekaanvallen.’ Ook is ze snel moe. ‘Ik kan een uurtje per dag sporten, maar daarna ben ik helaas bekaf.’ Officieel heeft Zoraya niet langer de diagnose ‘depressie’, maar ze kampt wel met somberheid en suïcidale gevoelens. ‘Ik heb een autistische stoornis en, lekker vaag, een ongespecificeerde persoonlijkheidsstoornis. Ik scoor niet genoeg punten voor een specifieke persoonlijkheidsstoornis.’

Omdat ze kampt met moeilijk te definiëren klachten is het nog maar

de vraag of Zoraya’s euthanasieverzoek wordt gehonoreerd. ‘Er moet onder andere aangetoond worden dat ik ondraaglijk en uitzichtloos lijd. Bij psychisch lijden is het lastiger om dit aan te tonen dan bij lichamelijk lijden. Maar er bestaat zeker ook zoiets als ondraaglijk geestelijk lijden.’

Met haar vriend is Zoraya erg blij. ‘Hij staat naast en achter mij, haalde mij altijd op van het ziekenhuis, hij begrijpt mij. Natuurlijk gaat hij mij straks erg missen als ik er niet meer ben, daar is hij dan soms ook emotioneel over, maar hij weet dat ik ziek ben, dat hij niet tekortschiet, dat het niet aan hem ligt.’ Met haar vriend heeft ze ook mooie momenten beleefd. ‘Als dat niet het geval was, dan had ik al een einde aan mijn leven gemaakt.’

De wens van Zoraya is om in 2024 uit het leven te stappen. ‘Ik heb al een datum gekozen. Mijn partner weet die datum ook, maar we houden het liever voor onszelf. Mocht mijn euthanasieverzoek niet worden gehonoreerd, dan stap ik op die dag zelf uit het leven. Mijn vriend kan mij daarbij niet helpen, vanwege de juridische consequenties. Ik wil niet dat hij dan een rechtszaak aan zijn broek krijgt. Mede daarom wens ik euthanasie.’

Met haar ouders en haar oudere zussen heeft Zoraya al enkele jaren geen contact meer, vertelt ze. ‘Ze weten van mijn wens af en in principe ook dat mijn euthanasieverzoek loopt.’ Zoraya vindt het lastig om over haar familie te praten. ‘Ik kan alleen maar hopen dat mijn familieleden niet met spijt achterblijven straks. Dat ze misschien nog dingen hadden willen zeggen.’ Lang niet iedereen krijgt de kans om afscheid te nemen. Ik wil hun die kans dan ook niet ontnemen om afscheid te nemen van mij. Als daar behoefte aan is sta ik daar ook voor open. Ze

kunnen mij echter niet van mijn euthanasiewens afhouden. Dat heeft niemand ooit gekund.’

Zoraya is atheïst. Ze gelooft niet in een leven na de dood, en ook niet in reïncarnatie. ‘Ik zou best wel boos zijn als ik na mijn dood opeens

ergens anders wakker word. Ik wil gewoon stoppen met bestaan.' Op het sociale medium Twitter is ze open over haar euthanasiewens, en het pad er naartoe. Ze heeft daarom ook wel eens discussies gehad met gelovigen die zeiden dat euthanasie een heel erge zonde is. 'Dat vond ik oprecht wel vervelend. Maar er waren ook mensen die zeiden dat ze hoopten dat het beter met mij zal gaan, en dat ik God zal vinden. Ik geloof zelf niet in een God en zal dat ook niet gaan doen, maar ik kan

begrijpen dat andere mensen hier wellicht troost uit kunnen putten.'

Voor het einde is Zoraya niet bang. 'Maar het is wel een raar en zwaar moment. Dit is het dan. Ik kan mij hier nu nog totaal geen voorstelling bij maken.' Haar schoonvader hoopt op een 'wonder', zei hij tegen Zoraya. 'Wie weet? Dat ik magisch ineens niet meer ziek ben en wel wil blijven leven.'

Ze staat er naar eigen zeggen 'heel nuchter' in, besluit Zoraya.

'Voor andere mensen is mijn verzoek misschien bizar, maar ik heb een lange weg bewandeld. Het is niet zo dat ik met het verkeerde been uit bed ben gestapt, en daarom euthanasie wil.' Zoraya hoopt dat haar verhaal mensen aan het denken zet. 'Het draait niet om mij persoonlijk. Er zijn helaas veel meer mensen die kampen met psychische problemen en daardoor wellicht ondraaglijk lijden. Daar hoor je nu weinig over, maar we willen wel heel graag gehoord worden.'

Hoe werkt religie? (1)

door **Jeroen Janssen**

In de jaren zeventig van de vorige eeuw studeerde ik godsdienstwetenschap aan de Rijks Universiteit Groningen bij de toenmalige hoogleraar **Theo van Baaren** ► (1912-1989). Terwijl aan mijn onervaren geestesoog een schier eindeloze rij godsdienststichters, reformatoren, kop-pensnellers, asceten, heiligen en profeten voorbij trok, en ik heilige boeken leerde lezen in exotische talen, haalde ik wel mijn doctoraal, maar mijn nieuwsgierigheid bleef onbevredigd. Nog steeds vroeg ik mij af hoe die godsdiensten in elkaar zaten en waar ze voor dienden. Als ik het aan de gelovigen zelf vroeg, kreeg ik zelden een zinvol antwoord. Mij fascineerde vooral het gedrag. Wat deden die godsdienstige mensen allemaal precies? Hoe gingen die rituelen in hun werk? Wat gebeurde er bij een inwijding?

Ook theoretisch leek het vak te kort te schieten. De vooruitstrevende leden van de vakgroep wezen echter enthousiast naar het voorland van de godsdienstwetenschap: de Sociale Wetenschappen. Die konden godsdienst onderzoeken en verklaren. Fokke Sierksma was ons al voorgegaan...

Toen ik een aantal jaren later afstudeerde in de Sociale Wetenschappen op religieus gedrag binnen het Nederlandse Hindoeïsme, bleek dat ook in deze wetenschappen religieus gedrag problematisch was. Ik had nu een sociaalwetenschappelijke studie achter de rug, maar wat dat met godsdienst te maken had was me niet duidelijk. Wel was me opgevallen dat ik me als godsdiensthistoricus opmerkelijk snel thuis voelde in de DSM, de classificatie van geestesziekten. Hoe kon dat? Inmiddels begon ik me te verba-

zen over het weerzinwekkende seksuele misbruik in de RK. Kerk, de aanhoudende aanslagen van moslims in Europese steden, de inmiddels ook in Nederland wijdverbreide mutilatie van geslachtsdelen voornamelijk bij jonge kinderen en bizarre gebruiken als de kinderooffers in Afrika.

Hoe was dat allemaal te begrijpen? Op mijn aanhoudend vragen verwezen mijn begeleiders me onverbiddelijk naar elders. Voor kennis over godsdienst

moest ik aankloppen bij andere wetenschappen: de godsdienstwetenschap misschien? Ik realiseerde me dat ik hier kennelijk op een theoretisch probleem gestuit was. En ik begreep ook dat als ik godsdienst zou willen begrijpen, ik dat theoretische probleem zou moeten oplossen.

De vraag

In 1983 gaf Theo van Baaren een nieuwe wending aan zijn denken over religie door de discussie over de definitie van religie – of godsdienst, dat is hetzelfde – van richting te veranderen. Hij stelde voor niet te vragen wat religie is, maar hoe religie werkt (Van Baaren 1983; 160).

Hijzelf heeft hierop geen antwoord meer kunnen geven en deze vraag is tot nu toe door niemand bevredigend opgelost. Het nu volgende is een poging om in deze leemte te voorzien.

Vooronderstellingen

Voor de beantwoording van de vraag hoe religie werkt, sluit ik aan bij het werk van Van Baaren. Voor de beschrijving van wat religie is – wat er wel toe behoort en wat niet – kijk ik daarom naar de beschrijving van religie zoals Van Baaren die in zijn gehele werk gegeven heeft (met name Van Baaren 1951-1978). Ik ga er verder met Van Baaren van uit dat religie een verschijnsel *sui generis* is en dat religie niet tot iets anders gereduceerd kan worden. In tegenstelling tot het merendeel van de godsdienstwetenschappers – in-

clusief Van Baaren, wiens positie in deze agnostisch was – ga ik ervan uit dat er geen waarheid achter de religieuze voorstellingen schuilt, aangezien dat het enige wetenschappelijk vruchtbare uitgangspunt is. Mijn positie is dus: godsdienst bestaat wel, goden bestaan niet. Aangezien religie over goden gaat en die goden niet bestaan, gaat religie niet over enige werkelijkheid. Religie gaat dus niet over mensen(levens) of over de wereld en is voor mij dan ook geen levensbeschouwing of wereldbeschouwing zoals bijvoorbeeld humanisme, epicurisme en stoïcisme. Ik beschouw religie simpelweg als een gedragspatroon dat mensen kunnen aannemen.

Als eerste begripsbepaling van wat religie is geef ik hier mijn eigen, mede op Van Baarens definities gebaseerde uitgangspunt: *Religie is een cultureel-psycho-sociaal complex van normatieve voorstellingen en gedragingen betreffende goden, van een gemeenschap met een leider.*

In het volgende zal ik een ideaaltypische beschrijving geven van hoe godsdienst werkt.

Waarom moet het antwoord voldoen?

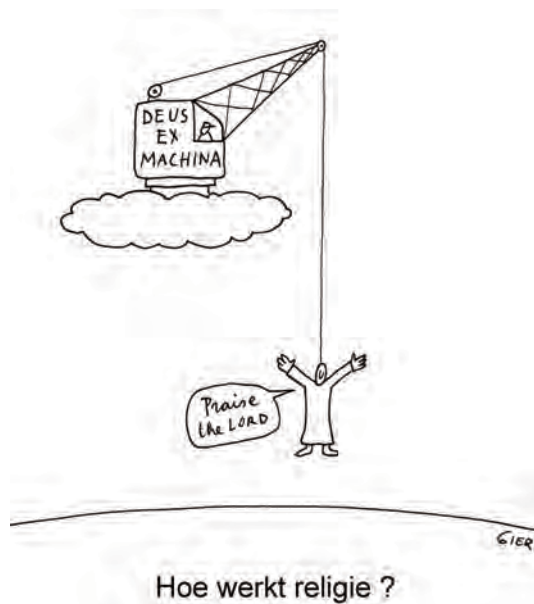
Een antwoord op de vraag hoe godsdienst werkt, zou moeten gelden voor alle vormen van religie, dat wil zeggen het moet opgaan voor zowel een kleine minder geïnstitutionaliseerde religieuze gemeenschap zoals een sekte, als voor een schriftloze religie, als voor de talloze nieuwe religies die iedere dag weer her en der ontstaan, als voor de wereldreligies. Dat antwoord moet ook in overeenstemming zijn met het feit dat:

1. religie een bijna universeel verschijnsel is,
2. individuen en hele volken probleemloos een (andere) religie die vreemd is aan hun eigen cultuur kunnen aannemen (bijvoorbeeld massale bekering tot christendom of islam) en
3. dat sommige mensen meerdere religies tegelijk kunnen aanhangen.

Uit 2 en 3 leid ik af dat er kennelijk geen structurele samenhang bestaat tussen godsdienst en de rest van de cultuur van een samenleving (contra antropologische benadering).

Het antwoord moet duidelijk maken hoe religie ontstaat, bestaat en blijft voortbestaan. Daarnaast zou het enkele opvallende, en tot nu toe onverklaarde, feiten uit de godsdiensthistorie moeten kunnen verklaren:

- Waarom gaan religieuze mensen de problemen van het leven zo vaak te lijf met evident inefficiënte middelen (zoals bijvoorbeeld de klassieke regendans bij droogte, bidden en boetedoening bij rampen)?
- Waarom zit er in religie zoveel conflict, zoveel wreedheid en destructie (zoals het offeren van dieren en/of mensen, lichaamsmutilatie, zinloze vernedering en discriminatie, religieuze moorden, grootschalige (inter)religieuze conflicten)?
- Waarom lijken de waarden en normen van de samenleving voor godsdienstigen niet te gelden?

- Waarom willen godsdienstige mensen anderen altijd van hun gelijk overtuigen (bekeren)?
- Hoe werkt religieuze inductie (d.w.z. groepsproces waarbij vaak heftige gevoelens en wanen de overhand krijgen; zie ook Tolsma 1945)? En in hoeverre speelt projectie een rol in de godsdienst?
- Waarom worden in religie zo vaak vreemde, voor de gelovigen niet begrijpelijke talen gebruikt?
- Als religie een gedragspatroon is dat mensen kunnen aannemen, wanneer doen ze dat dan?

Wat zegt de wetenschap over religie?

Religie wordt voornamelijk bestudeerd in twee wetenschappelijke tradities: aan de Faculteit der God-

geleerdheid (godsdienstwetenschap) en aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen.

De godsdienstwetenschap – voorheen ook wel godsdienstgeschiedenis genaamd – is een vakgroep binnen de godgeleerde faculteit waar men niet-christelijke godsdiensten bestudeert. Het is in feite een cultuurwetenschap en beschrijft godsdienst dan ook als cultuurfenomeen, dat wil zeggen als teksten, afbeeldingen, beelden, gebouwen, schilderijen, liederen, dans, toneelspel, enzovoort. Godsdienst bestaat voor de godsdienstwetenschap vooral uit woorden, teksten, voorstellingen en dingen en wordt als zodanig – en niet in samenhang met iets anders, zoals bijvoorbeeld de maatschappij – bestudeerd. In overeenstemming met hoe gelovigen hun religie beschrijven staan in het cultuuronderzoek van religie de voorstellingen van de goden centraal en de onderzoeker richt zich vaak op de betekenis (zin) die in die cultuuruitingen door gelovigen voorondersteld wordt te zitten en de uitleg daarvan. Het godsdienstige *gedrag* krijgt daarbij minder aandacht – rituelen worden nauwelijks besproken en verboden worden vaak niet als onderdeel van religie herkend. Ook psychische en sociale aspecten van religie worden verwaarloosd: de gelovige mensen en hun onderlinge relaties, en hun relaties met hun religieuze leiders en met de samenleving om hen heen, komen nauwelijks in beeld.

Wellicht daarom en omdat de godsdienstwetenschap vaak gelovige vooronderstellingen heeft – d.w.z. dat er goden bestaan – presenteert deze traditie religie geheel in lijn met het gelovige zelfbeeld als een voor individu en samenleving positief verschijnsel, dat goed gedrag en sociale cohesie bevordert en tevens heilzaam is voor de mens als individu, door betekenis en zin aan het leven te geven. Godsdienst wordt gepresenteerd als een rationeel, realistisch en ethisch verschijnsel. Een daarbij veel voorkomende vooronderstelling is dat de waarden en normen van een volk of samenleving voort zouden komen uit en verankerd zijn in de godsdienst. De godsdienstwetenschap heeft weliswaar godsdienstige feiten beschreven en geïnterpreteerd, maar verder vrijwel geen theorie over religie voortgebracht.

De Sociale Wetenschappen beschrijven godsdienst als onderdeel van het menselijk gedrag in psychologi-

sche zin of in samenhang met de sociale omgeving. Het gaat dus over mensen die op de een of andere manier bezig zijn met hun religie, dat wil zeggen over gelovigen, religieuze gemeenschappen met hun religieuze leiders in hun maatschappelijke samenhang. Relevant in dergelijke beschrijvingen zijn frustratie, groepsvorming, interactie, communicatie, belangen, status, rangorde, het al of niet in acht nemen van waarden en normen, macht, gezag, onderdrukking en dergelijke. De beschrijving van religie in de sociale wetenschappen is weliswaar realistischer dan die van de godsdienstwetenschap, maar ook deze beschrijving is onvolledig omdat – behalve in de Culturele Antropologie – het culturele gedeelte van religie verwaarloosd wordt. Het is vaak onduidelijk wat als religie beschouwd wordt en wat niet. Ook deze traditie geeft overwegend een positief beeld van religie: rituelen zijn altijd ‘helend’ voor het individu, ‘herstellen’ de sociale orde en ‘dragen’ de waarden en normen, enzovoort. Daarnaast wordt er – bijvoorbeeld in de Culturele Antropologie – vaak van uitgegaan dat er een structurele relatie is tussen de godsdienst en de overige cultuur van een volk. Vrij algemeen is ook in de Sociale Wetenschap de gedachte dat godsdienst op die manier de waarden en normen van een volk zou vertegenwoordigen en soms zelfs zou borgen. De Sociale Wetenschappen hebben wel theorieën in verband met godsdienst ontwikkeld, maar het concept van religie is in die theorieën vaak te beperkt.

Geen van beide tradities levert me een volledige beschrijving van of een zinvolle alomvattende theorie over religie. De godsdienstwetenschap heeft nooit geprobeerd tot een samenhangende theorie te komen en de sociale wetenschappen zijn er niet in geslaagd de culturele en sociale feiten van religie op een theoretisch zinvolle en consistente manier met elkaar te verbinden. Daarbij valt het op dat beide tradities, misschien met uitzondering van enkelingen zoals Freud en Marx, weinig kritisch naar godsdienst hebben gekeken. Maar niemand kan me zeggen hoe religie werkt. Wel lijkt het duidelijk dat het voor een beantwoording van die vraag goed zou zijn die beide tradities te combineren.

Religie volgens beide tradities

Een analyse van de resultaten van de godsdienstwetenschap leert het volgende: de culturele kant van religie bestaat uit voorstellingen en gedragingen.

De positieve, creatieve voorstellingen gaan in eerste instantie over de goden, hun daden, hun relaties en hun wereld. Deze voorstellingen verschillen per religie. Ze spiegelen de gelovigen een soort ideale wereld voor. Dit is het gedeelte van godsdienst waarmee gelovigen zichzelf het sterkst associëren en waarmee ze naar buiten treden; daarom worden deze voorstellingen door veel mensen gelijkgesteld met religie. Dit is niet terecht.

Een tweede soort voorstellingen, de negatieve voorstellingen, beslaat de bestaande wereld en het leven van alledag, die vertekend worden weergegeven en negatief beoordeeld. Deze veroordeling treft de wereld als geheel, andere mensen, de samenleving als geheel en in het bijzonder zintuigelijke genietingen. De mensen zijn niet goed, de huidige wereld is een slechte wereld, hij zal door de schuld van de mens ten onder gaan (apocalyp-tiek). Er bestaan slechte soorten eten en drinken en die mogen niet genuttigd worden, seksualiteit is slecht en al-

leen geoorloofd onder bepaalde omstandigheden voor bepaalde mensen, dansen is slecht, bepaalde kleding, haardracht of versiering zijn slecht enzovoort. Wat betreft de veroordeling van mensen: veel mensen zijn slecht, te beginnen met de mensen die het geloof niet delen. De veroordeling van mensen uit zich mede in racisme, seksisme, vreemdelingenhaat, veroordeling van seksueel alternatief ingestelden enzovoort. Ook de maatschappij wordt veroordeeld: hij is slecht omdat hij niet in godsdienstig kader wordt bestuurd (theocratisch ideaal). Deze veroordelende voorstellingen betreffen ook de eigen persoon als schuld- en zondebesef en onreinheid en hebben daarmee een morbide karakter.

Wat opvalt aan al deze voorstellingen is dat ze irreëel zijn. Ze verschillen per religie en zijn in tegenspraak met elkaar. Ze berusten niet op feiten en vormen gezamenlijk een illusie. Het tweede dat opvalt, is dat ze normatief zijn, in de zin dat ze als waar moeten worden aangenomen.

Deze voorstellingen worden actief beleefd en bevestigd in gedrag, dat bestaat uit handelingen (rituelen) en mijdingen (rituele verbodsbepalingen, ofwel dingen die je niet doet vanwege de godsdienst). Wat hierbij in het oog springt, is ten eerste dat zowel de handelingen als de mijdingen inefficiënt zijn en feitelijk nergens toe dienen. Beide zijn irreëel en met name de mijdingen zijn vaak absurd van karakter. Ten tweede zijn zowel handelingen als mijdingen normatief in de zin dat ze uitgevoerd/in acht genomen moeten worden. Deze normativiteit rond voorstellingen, geboden en verboden wordt door de gelovige beleefd in als (on)gehoorzaamheid, (on)schuld, zonde en vergeving en (on)reinheid.

Deze normativiteit van de voorstellingen, handelingen en mijdingen lijkt samen te hangen met hun irrealiteit; de voorstellingen zijn niet waar, en moeten daarom voor waar worden gehouden. Het gedrag is zinloos, en juist daarom moet het uitgevoerd worden. De gedragingen moeten daarom gezien worden als een uiting van iets, te weten de voorstellingen. Door het gedrag maakt men de voorstellingen waar. Ten slotte is het goed op te merken dat de voorstellingen en gedragingen van religie normatief zijn in de zin dat ze geloofd, gedaan of niet gedaan moeten worden, maar het gaat hier niet om ethische normen in de zin van in de samenleving geldende waarden en normen. Sterker nog: deze waarden en normen blijken zelfs slecht te verenigen met religie.

Concluderend: godsdienst blijkt volgens mijn analyse van de resultaten van de godsdienstwetenschap niet het voor mens en samenleving positieve verschijnsel te zijn dat de godsdienstwetenschap er graag in ziet; het is geenszins realistisch en ethisch. Godsdienst heeft echter wel een ‘rationele’ kant. Binnen het irreële kader van de als bestaand geponeerde goden en de als zinvol geldende verboden en geboden met de bijbehorende handelingen en mijdingen, ontstaat vaak een wirwar aan logische redeneringen, waaruit dan weer andere aannames gedaan kunnen worden (theologie als systematische overdenking van het geloof). Deze op zich rationele speculatie, die zich met name voordoet in de ver ontwikkelde grote godsdiensten van de wereld, geeft godsdienst vaak een schijn van realiteit, maar realisme en rationaliteit zijn twee verschillende dingen. Realisme is dat iets waar is, rationaliteit is dat iets voortkomt uit een kloppende logische redenering.

De sociale wetenschappen die over religie gaan, zien frustratie als motivatie van religie. Het gaat dan om allerlei frustratie, materieel, sociaal, medisch, psychisch enzovoort. Dit aspect komt ook in de godsdienstwetenschap voor en ook Van Baaren heeft hierop gewezen (https://home.kpn.nl/~dmjanssen1960/godsdienstwetenschap_en_gedrag.html).

Groepsvorming

Verder komt in de sociale wetenschappen religie naar voren als groepsvorming rond een leider in een specifiek cultureel kader. De leider van de groep – de religieuze leider – staat in dit proces centraal. De religieuze leider is actief ten opzichte van alle leden van de groep; alle leden van de groep richten zich op hem of haar. Interactie tussen de groepsleden is er weinig. De leider geeft leiding in ruil voor een zekere tegenprestatie van de leden van de groep. Hij interpreteert de alledaagse werkelijkheid voor de anderen met behulp van religieuze voorstellingen, instigeert, gaat voor in en houdt toezicht op de religieuze gedragingen van de groep. Hij vertegenwoordigt de cultuur die hij proclameert en zijn gezag hangt af van de mate waarin hij dit voor de gelovigen op acceptabele wijze doet. De groepsvorming wordt gekenmerkt door een sterke institutionalisering (d.w.z. de culturele elementen zijn sterk).

Tevens wordt die groepsvorming gekenmerkt door een duidelijke hiërarchie. De leider is de baas en er mag niet getwijfeld worden aan zijn of haar gezag of gedrag. Andere leden hebben een duidelijke plaats in de groep ten opzichte van de leider en moeten gehoorzamen en een tegenprestatie leveren aan de leider. Er is weinig spontane interactie onder de leden van de gemeenschap en er bestaat de neiging tot uitsluiting van mensen die niet tot de groep behoren.

Een ander kenmerk van religieuze groepsvorming is conflict; de sociale ongelijkheid binnen religieuze groepen, de willekeur als gevolg van de uitsluitend culturele gerichtheid en daarmee de geringe relatie tot de werkelijkheid, brengen een grote instabiliteit en veel conflicten met zich mee. Dit kan extreme vormen aannemen, van uitsluiting tot vervolging en zelfs moord.

Daarnaast wordt religie gekenmerkt door grensoverschrijdend gedrag. Vaak worden de grenzen van het betamelijke overschreden, door de leiders maar ook door de leden van religieuze groeperingen. Dit kan seksueel van aard zijn, maar het kan ook gaan om psychisch of lichamelijk geweld, vernedering, uitsluiting en dergelijke.

In beide wetenschappelijke tradities is het economische aspect onderbelicht. Dat er op de een of andere wijze door de gelovige betaald wordt aan de leiders wordt vrijwel nergens goed uitgewerkt of theoretisch verdisconteerd.

Een ander aspect dat beide tradities delen, is de verwijzing naar de kinderwereld. Zowel de culturele kant van religie, met zijn overweldigende hoeveelheid voorouderverering, vader- en moedergoden en zijn talloze geboden en verboden, als de psycho-sociale kant van religie met zijn groepsvorming in het kader van gezag en gehoorzaamheid, roept het beeld op van de kindersituatie.

Hoe werkt godsdienst?

Religie moet volgens mij begrepen worden als een gedragspatroon dat drie aspecten beslaat: een individueel aspect, een sociaal aspect en een cultureel aspect. Het sociale aspect van religie bestaat uit de relatie van de gelovige met de leider, de dynamiek in de religieuze gemeenschap, en de relatie van de religieuze gemeenschap met de omringende maatschappij. Om te laten zien hoe het patroon werkt, is het wenselijk die drie aspecten gescheiden te behandelen. Verwarrend bij het begrijpen van hoe religie werkt is dat het individuele perspectief van religie qua gerichtheid, motivatie en doelen nogal verschilt van het perspectief van een religieuze gemeenschap als geheel. Ook de wisselwerking van de gemeenschap met de samenleving als geheel is niet meteen duidelijk.

A. Het individu.

Om het individuele perspectief duidelijk te maken schets ik de ontwikkeling van iemand die van niet-religieus religieus wordt. Het religieuze patroon kan de mens in meerdere of mindere mate bezetten. Er zijn maar weinig mensen die helemaal nooit een beetje godsdienstig zijn, en er zijn er ook maar heel weinig bij wie godsdienstigheid voortdurend de hele persoon in beslag neemt. Daarom bespreek ik hier de hele ontwikkeling van niet gelovig tot zeer gelovig tot en met de extreme mogelijkheden.

Frustratie in het leven van alledag vormt veelal de basis van religie. Voor iemand die veel frustratie ondervindt, is religie een aantrekkelijke keus. Als de frustratie hem/haar teveel wordt, kan een mens zich tot een religieuze leider wenden voor ondersteuning en zich daarmee impliciet aan het gezag van die leider onderwerpen. De aandacht van de gelovige wordt via het gezag van de

religieuze leider impliciet gericht op de aantrekkelijke voorstellingen van de goden die als uiteindelijke realiteit aan de aspirant gelovige worden aangeboden. De gelovige wordt ingevoerd in de gezamenlijke handelingen en wordt uitgenodigd mee te doen en daarmee actief over te gaan tot de gedeeltelijke ontkenning van de alledaagse werkelijkheid. Dan wordt van

de gelovige gevraagd zich te richten naar de veroordelingen van de bestaande werkelijkheid en wordt hem gevraagd de bijbehorende verboden te onderhouden. De gelovige krijgt door godsdienst op deze wijze een tweeledige illusie aangeboden om zich van de alledaagse werkelijkheid af te keren. De leider en de groep ondersteunen hem in het actief in woord en daad ontkennen van zijn alledaagse werkelijkheid en hij neemt tegelijkertijd afstand van zijn sociale omgeving. Daarmee versimpelt religie het leven: er is op alle vragen een antwoord en het leven wordt gestructureerd. Alles wat de gelovige moet doen is de 'waarheid' van de religieuze voorstellingswereld beamen, gehoorzaam de religieuze gedragingen uitvoeren, de religieuze geboden onderhouden en de religieuze leider en zijn gezag accepteren en hem betalen.

Als de gelovige dit alles doet, ervaart hij reductie van stress en verdwijnt voor zijn gevoel de aanvallende frustratie. Dat is de winst van religie. Door de actieve ontkenning van de werkelijkheid worden de negatieve kanten daarvan geneutraliseerd. De gelovige raakt echter door het loskoppelen van zijn gevoelens van de werkelijkheid van alledag in een situatie van gevoelsmatige vervreemding. Niet alleen de frustratie en de oorzaak van de frustratie worden ontkend, ook de bijbehorende negatieve gevoelsmatige lading, zoals angstige, depressieve gevoelens en agressie – die er wel degelijk zijn en zelfs door de ontkenning van de werkelijkheid kunnen toenemen – worden verdrongen.

Het religieuze patroon van voorstellingen en gedragingen is hierop berekend en geeft de gelovige een nieuw zelfbeeld (ziel), waarin deze negatieve gevoelens geen plaats hebben. De ontkende negatieve gevoelens worden binnen het nieuwe voorstellings- en gedragskader hanterbaar gemaakt door ze op een vervreemde, oneigenlijke manier te beleven.

Angst wordt enerzijds ontkend en gecompenseerd in almachts- en onsterfelijkheidsfantasieën. Anderzijds wordt angst gereduceerd door handelingen die met talloze geruststellende herhalingen tijd en ruimte structureren en de overgangen tussen dag en nacht, maanden, jaren

en seizoenen vergemakkelijken (cultus). Ze structureren de ruimte door het bouwen en inwijden van tempels, graven, heiligdommen en kloosters en het houden van processies en bedevaarten. Ze begeleiden de overgangen in het leven (*rites de passage*), bieden in moeilijke situaties uitkomst (crisisrituelen) en geven verlichting voor individueel in de vorm van schuld en onreinheid beleefde angst (vergevingsrituelen en reinigingsrituelen). Ook de mijdingen geven een gevoel van veiligheid.

Agressie wordt ontkend en gecompenseerd in onschuldphantasieën en kan op verschillende wijzen gevormd afgereageerd worden (Dollard e.a. 1939). De gelovige kan de agressie op zichzelf richten in zelfbeschuldiging, zelfkwelling en zelfontzegging, met als gevolg depressieve gevoelens. Deze gevoelens kan hij ervaren in zondebesef, twijfel aan de juistheid van de voorstellingen en het ervaren van het eigen lot als gedetermineerd, uitverkozen en voorbeschikt. Hij of zij kan zich ook afreageren op anderen binnen en buiten de religieuze groep.

Dit afreageren tegen zichzelf en anderen wordt in principe nooit belemmerd, want waarden en normen, wetten en regels van de maatschappij gelden niet voor de gelovige. Hij mag zichzelf kwellen, mutileren of doodhonger, hij mag een ander vernederen, buitensluiten, kwetsen of zelfs doden. Religie geeft een mens zodoende ongekennde mogelijkheden: enerzijds zijn frustratie te ontkennen, en anderzijds zich af te reageren op zichzelf en anderen. Om te begrijpen waarom dit in religie toegestaan wordt en vaak zelfs hogelijk wordt gewaardeerd, moeten we kijken naar wat waarom gewaardeerd wordt in religie: de normvervaging.

Wordt vervolgd in ons februari-nummer.

Bibliografie voor zover verband houdend met het bovenstaande deel van het artikel:

Baaren, Th.P. van, 1983, *'Religiöse Erfahrung'*, H.P. Dürr (Hg.), Alcheringa oder die beginnende Zeit, A.M. Qumram, Frankfurt, 151-162.

Tolsma, F. J., 1945, *Inductie. Religieuze groepsvorming*

Integratie van religie en migranten mislukt

door *Herman Reimes*

Integratie van migranten mislukt door religie

Hoewel het mislukken van de integratie van migranten sterk samenhangt met hun religie zijn ook de religie, de cultuur en de tolerantie van de bevolking in het gastland van grote invloed. Door de wettelijke waarborgen voor democratie en de langdurige invloed van de christelijke oproep tot naastenliefde, zijn veel Europeanen nog in aanzienlijke mate tolerant jegens fundamentalistische religies. Daardoor krijgen fundamentalisten overmatig veel ruimte om op grond van hun Bijbel, Koran of andere Heilige Geschriften, de onderdanigheid van de vrouw te regelen en zo de positie van de man als het superieure hoofd van het gezin veilig te stellen.

We hebben al vele jaren te maken met de waanzinnige denkbeelden van de Islamitische Staat (I.S.) en terroristische aanslagen binnen en buiten Europa. We weten van de martelingen, de enorme onderdrukking en moordpartijen op bevolkingsgroepen en individuen die het gedachtegoed van de I.S. verwerpen. Een groot aantal gelovigen is met hun denkbeelden grondig gehersenspoeld en verstrikt geraakt in een dwangmatige realiteitsverduistering. Het salafisme (ook wel wahabisme genoemd) is door de instroom van islamitische migranten toegenomen in ons land. Sinds 2020 zijn al 111 Nederlandse moslims afgestudeerd aan de islamitische universiteit van Medina in Saoedi-Arabië. Het leerplan van deze universiteit is uitsluitend gericht op het salafisme (een ultraconservatieve stroming van de soennitische islam). Velen van hen zijn nu werkzaam als predikers die hun gedachtegoed in Nederland verspreiden en daarmee bijdragen aan de salafistische dominantie en mogelijke radicalisering van jongeren. Veel van de Marokkaanse moskeeën in Nederland zijn na 1990 onder invloed van deze imams geradicaliseerd tot de fundamentalistische stroming van het salafisme. Bij aanslagen door de I.S. doen zij er het zwijgen toe (over inburgering gesproken).

Het is bar en boos wat religie in negatieve zin bij mensen teweegbrengt! Dat maakt dat in Nederland de weerstand tegen fundamentalistische religies bij veel gewone burgers toeneemt. Niettegenstaande die toenemende weerstand, overweegt het merendeel van de burgers om zich in deze kwestie terughoudend op te stellen. Waarom toch die verheven distantie bij de zwijgende meerderheid, terwijl religie lijnrecht indruist tegen het logisch denken?:

- **ten eerste** hebben we in West-Europa het democratische recht en de vrijheid om afwijkende opvattingen en kritische inzichten, ook in het openbare domein, kenbaar te maken: het is een groot voorrecht om in een land te wonen waarin de persvrijheid wettelijk geregeld is en minderheidsstandpunten zijn toegestaan. Waar vrouwen het recht op onderwijs en een eigen identiteit hebben. Onze democratie kent een grote mate aan vrijheid van meningsuiting. Dat brengt met zich mee dat ook allerlei raddraaiers en ondeskundigen met weinig kennis van zaken in het publieke domein ruimschoots aan het woord komen. Zij kunnen via de media allerlei domheid, smakeloosheid en misleidende informatie spuien zonder daarvoor enige verantwoording te dragen. De beeldvorming via televisie en de overige media is meestal oppervlakkig, het doorvragen naar de eigenlijke oorzaken van een bepaalde problematiek wordt in de regel vermeden. Uiteraard ook omdat wetenschap veel meer is dan een mening, meestal ontbreekt het de tegenpartij aan fundamentele kennis van zaken. Bij discussies over religie en levensbeschouwing krijgen wetenschappers zelden de gelegenheid om halve waarheden en onjuiste argumenten grondig te weerleggen. Die opstelling voorkomt lastige confrontaties en is ook een compromis om toch met elkaar in vrede te kunnen samenleven. Zo houdt religie haar waarheidsclaims staande, ongeacht een mogelijk lawine aan zinnige tegenargumenten. Een gangbare optie bij discussies over de ongelooftwaardigheid van ir-

rationeel geloof is om beweringen van die kant voor kennisgeving aan te nemen en moeizame discussies te vermijden. Mogelijk ook in de veronderstelling, dat het geloof in God in de Westerse cultuur over enkele generaties geen rol van betekenis meer zal hebben. Het kerkbezoek neemt immers af en de vrijzinnigheid neemt toe. In de media maakt men cynische grappen over religie, en met cartoons probeert men op ludieke wijze terechte kritiek te uiten.

- **ten tweede**, dat men zich afwachtend en tolerant opstelt, heeft ook te maken met de enorme hoeveelheid informatie die ons dagelijks bereikt en onze aandacht op-eist. Ook dat maakt dat we aan levensbeschouwelijke vraagstukken slechts oppervlakkig aandacht kunnen geven. Die oeverloze hoeveelheid aan informatie leidt tot een toenemend gevoel van machteloosheid en apathie, ook omdat veel van de problematiek waarmee we geconfronteerd worden, ongrijpbaar is en onoplosbaar lijkt.

- **ten derde** hebben we te maken met het cultuur-historisch gegeven, dat in het maatschappelijk leven aan christendom en religie (ten onrechte) een verheven imago wordt toegekend. Het denkbeeld dat communisme en atheïsme de vijanden van onze democratie en beschaving zijn, is nog stevig verankerd. Religie heeft daarentegen een verheven imago, ook dankzij de overdreven eerbied voor het ongeboren leven en het propageren van een grote mate van naastenliefde. Binnen indrukwekkende kerkgebouwen geven rituelen (bij plechtige gelegenheden zoals huwelijk of overlijden) een extra dimensie aan dat verheven gevoel. Spiritualiteit en gevoelens van eerbied, ontzag en saamhorigheid worden dan (ook door buitenstaanders) ervaren als een balsem voor vredelievendheid en innerlijke berusting.

- **ten vierde** is onder invloed van het christendom de mens uitgeroepen tot de kroon van de schepping, naastenliefde staat hoog in het vaandel. Zo werd via Amnesty Internationaal in de zestiger en zeventiger

jaren (door toedoen van een kleine groep christenen) het discriminatieverbod in artikel 1 van de grondwet geaccepteerd.

Overigens hebben deze vier kwesties de weg geplaveid voor een grote toestroom vluchtelingen en arbeidsmigranten. Europa is niet meer in staat om de integratie en gelijkwaardigheid van al deze mensen te garanderen. West-Europa heeft te kampen met een enorme toestroom vluchtelingen en arbeidsmigranten met een islamitische achtergrond, al meer dan zes procent van de Nederlandse bevolking is moslim. Als we de persvrijheid en het gevoel van eenheid nog willen redden, is er allereerst een ingrijpende heroriëntatie nodig. Om te beginnen moeten alle vormen van bijzonder onderwijs op grond van religie worden afgeschaft. Laat daarbij duidelijk naar voren komen (vooral aan gelovige wetenschappers) waarom religie en het logisch denken onmogelijk kunnen samengaan. Dit betekent een indringende confrontatie met fundamentalistische gelovigen over hun religieuze denkbeelden. Hun luchtkastelen moeten in het kader van de heroriëntatie onder het vergrootglas van de gedragswetenschap grondig bespreekbaar worden, dan komen we bij het volgende station:

De invloed van religie in het onderwijs aan jonge kinderen is een obstakel voor integratie, wat door de politiek tot nu toe volkomen on-

derschat wordt. Het is nodig dat de staat zich ten aanzien van religie neutraal opstelt. Dat betekent een seculiere benadering, waarbij religie zoveel mogelijk tot het privé domein beperkt blijft en zij het openbare leven niet mag domineren. Helaas, het is niet waarschijnlijk dat we in de nabije toekomst het schadelijke knuffeldier van religie massaal zullen opgeven. Dat maakt het inburgeren van vluchtelingen uiterst problematisch.

De christelijke partijen in Nederland hebben zich heel lang tegen het stemrecht van vrouwen verzet. Toen die opstelling onhoudbaar bleek, hebben ze in 1919 uiteindelijk toch maar met het vrouwenstemrecht ingestemd. Wel op voorwaarde dat christelijke groeperingen dan het recht zouden krijgen om aparte scholen op christelijke grondslag te stichten. De schadelijke impact van die regeling is niet alleen van financiële aard. Religie in het onderwijs maakt nog steeds dat kerk en staat niet echt gescheiden zijn. Zelfs hoogopgeleide burgers zijn nog van mening dat religie en wetenschap best op gelijke voet kunnen samengaan.

Als atheïsten op grond van logische argumenten pleiten voor verstandig realisme en een seculiere samenleving, past dat niet binnen het religieuze gedachtegoed. Religie wijst de atheïstische levensbeschouwing af en stelt het atheïsme ten onrechte in een kwaad daglicht. Al met al is het geen eenvoudige zaak om de toeloop en het mislukken van de integratie van migranten te stoppen.

Integratie van migranten mislukt door het ontbreken van bindende afspraken

Er zijn nogal wat oorzaken (die hier onderbelicht blijven) die maken dat de integratie van zoveel mensen met een totaal andere etnische en culturele achtergrond problematisch verloopt, zowel voor de Nederlanders als voor de nieuwkomers zelf. Vele migranten voelen zich hier niet thuis, zij voelen zich (al dan niet terecht) in meer of mindere mate afgewezen. Er is bij velen van hen geen sprake van veilige hechting en assimilatie met de Nederlanders. Met andere woorden, het poldermodel van wederkerige tolerantie blijkt in de praktijk een naïef denkbeeld.

Dat maakt het minder vanzelfsprekend om in het openbare domein een geldige legitimatie op te eisen voor de 'fictieve waarheden' van een irrationeel geloof.

Nederland telt inmiddels meer dan 1 miljoen moslims en ondanks alle inburgerings-activiteiten is de integratie voor velen van hen tot op zekere hoogte mislukt. Het merendeel houdt vast aan de eigen cultuur en de islamitische normen van het moederland. Ze wijzen de Nederlandse rechtsstaat niet af, maar voelen zich wel buitenstaanders met heimwee naar het land van herkomst. De fundamentalistische moslims onder hen gaan nog veel verder; zij wijzen de Nederlandse rechtsstaat wel af en voelen zich uitsluitend gebonden aan de sharia. Mede door de mislukte integratie is er onder hen een groot aantal jongeren dat ontspoord en het maatschappelijk leven ontwricht. Bij deze groep is het echter niet zozeer de religie die hen aanspoort tot geweld. Meestal zijn het kinderen van ouders met een migratieachtergrond die voornamelijk in achterstandswijken wonen en vanwege hun beoordeelde imago moeilijk in het arbeidsproces worden opgenomen.

Zweden en Denemarken zijn de koplopers in deze problematiek. De Zweedse samenleving wordt momenteel geteisterd door criminele netwerken, met een reeks afrekeningen en schietpartijen in het drugscircuit. Alleen al in de grote steden zijn daar zo'n 800 jonge mannen actief in ongeveer dertig criminele netwerken. Zij beconcurreren elkaar met schietpartijen met dodelijke afloop. Zweden gold in Europa lange tijd als het voorbeeld van een humanitaire staat met zijn tolerante opstelling in de opvang van migranten en het verstrekken van verblijfsvergunningen. Hier zien we een mislukte integratie door de enorme toeloop van migranten en het onderschatten en weggijken van de problematiek. Inmiddels woont het merendeel van die migranten in achterstandswijken die gescheiden zijn van de rest van het welvarende Zweden.

In Nederland is de politiek in feite vleugellam, ook omdat kerk en staat in werkelijkheid niet strikt gescheiden zijn. Christenen claimen het wettelijk recht om eigen kerken en scholen te stichten. Islamitische

migranten claimen datzelfde recht op islamitisch onderwijs en moskeeën; in Nederland zijn al meer dan 480 moskeeën. De bouw van deze moskeeën en de bijkomende activiteiten zijn mogelijk dankzij grote geldstromen uit de ultraorthodoxe Golfstaten. Hun bedoeling en missie is om Europa tot de islam te bekeeren.

Tweedeling

Terwijl het kerkbezoek onder christelijke jongeren sterk afneemt, gaan steeds meer moslimjongeren trouw naar de moskee, waar men het islamitische gedachtegoed als het ware geloof verkondigt. Daar komen ook imams aan het woord, die bedekt of openlijk haat zaaien naar de Nederlandse samenleving en hun gehoor oproepen tot vijandschap. Dit valt bij veel jongeren in vruchtbare aarde, ook vanwege het knagende gevoel dat ze in Nederland niet welkom zijn en gediscrimineerd worden. Vervuld van heimwee naar het moederland van hun ouders zijn zij op zoek naar een eigen identiteit. Dan is haat jegens een gemeenschappelijke vijand het beste bindmiddel, om zich één te voelen met de groep en zich tegen het vijandige, seculiere Nederland te verzetten. Die vijandige opstelling werkt uitstekend via de cohesie van een gemeenschappelijke oriëntatie op een fundamentalistisch geloof als de islam.

Deze tweedeling in de Nederlandse samenleving maakt de verwachtingen van het poldermodel en de inburgeringsactiviteiten tot een vrome wens. Toen ik zo'n dertig jaar geleden de problematiek van de ongelimiteerde godsdienstvrijheid (in het openbare domein) voor migranten ter sprake bracht, werd ik door socialisten uit eigen kring verketterd als onverdraagzame racist. Trouwens, ook mijn bezorgde opstelling over de opwarming van de

aarde werd door hen als overdreven gedoe weggewuifd.

Inmiddels is het evident dat 'de Verlichting' in Europa eraan gaat, zolang we vleugellam op deze heilloze weg van ongelimiteerde godsdienstvrijheid en vluchtelingen hulp doorgaan.

De laatste jaren is er een grote toestroom van vluchtelingen uit het Midden-Oosten en Afrika. Het Vluchtelingenverdrag van de Verenigde Naties (1951) verbiedt het terugsturen van vluchtelingen naar een onveilige situatie. In het 'global compact' voor migrantenrechten moet er (op grond van dit verdrag) wederzijds respect zijn voor culturen, tradities en gebruiken, van zowel migranten als van de eigen burgers. In de praktijk blijkt dat een vrome wens, denk bijvoorbeeld aan de sharia en het besnijden van meisjes. En zo zijn er nog tal van belangrijke aanwijzingen om het gedrag en de inburgering van vluchtelingen beter te reguleren. Daarom stapt het ene na het andere land uit het onwerkbaar migratiepact, niet omdat ze ongevoelig zijn voor het leed van anderen, maar omdat ze de problematiek van een teveel aan vluchtelingen niet aankunnen vanwege alle spanningen en desintegratie die het ook voor de eigen bevolking oplevert.

Veel van deze immigranten zijn getraumatiseerd en derhalve al problematisch als het om inburgeren gaat. De aanvraag voor asiel en het toekennen van een verblijfsstatus en een woning vergen een lange wachttijd; die onzekere situatie veroorzaakt extra frustraties. Het is duidelijk dat een massale hoeveelheid vluchtelingen een onoplosbaar probleem vormt. Het antwoord van christelijke naastenliefde is een mooi gebaar, maar biedt in de praktijk geen structurele oplossing en onvoldoende waarborgen voor wederzijdse assimilatie.

Gemengde reacties

Tot zover een allerm minst volledig beeld van de mislukte integratie die voor een deel het gevolg is van misplaatste tolerantie en religieus extremisme. Daarnaast hebben immigranten in het gastland te maken met vreemdelingenhaat en territoriumgedrag. Dat ziet u terug in de structuur van het leven in stamverband en in de manier waarin we om-

gaan met dilemma's tegen de achtergrond van een realistisch mensbeeld.

De aanhoudende stroom vluchtelingen en arbeidsmigranten zorgt voor gemengde reacties. Sommige Europeanen eisen dat Europa haar grenzen sluit, zij eisen verstandige maatregelen om maatschappelijke rampen te voorkomen. Zij die trouw zijn aan de Europese kernwaarden van naastenliefde en empathie met mensen in nood, roepen dat we onze poorten nog wijder open moeten zetten. Het is de vraag of het opnemen van emigranten een *dure plicht* of een *gunst* is? Trouw zijn aan de Europese kernwaarden om vluchtelingen op te nemen en met gelijke rechten in de samenleving in te burgeren, wordt meer en meer omstreeden. De multiculturele beginselen zijn niet haalbaar en leiden bij veel autochtone burgers tot verzet en felle boosheid.

We hebben te maken met aanzienlijke problemen door een overmaat aan immigranten en woningzoekenden en bovenal door het gemis aan deugdelijke afspraken over wederzijdse verplichtingen. De geveugelde uitspraak "Wir schaffen das" is misleidende grootspraak geworden. Je kunt moeilijk van een samenleving verwachten dat zij bereid is om grote groepen migranten zonder vergaande wederzijdse verplichtingen op te nemen. Gezien het enorme aantal Nederlandse burgers dat langdurig op een betaalbare woning wacht, moet de toestroom van vluchtelingen alleen al om die reden stoppen. Maar ook de liberale vrijheid van migranten om op te komen voor godsdienstvrijheid en het (heilmelijke) streven naar invoering van de sharia, is voor vele burgers ontoelaatbaar. Migrant met dergelijke denkbeelden zijn op voorhand onder geen beding in de Nederlandse samenleving welkom.

Op Prinsjesdag 2022 maakte het kabinet zijn plannen bekend voor het 'verantwoord' omgaan met asielbeleid en migratie. Nederland werkt samen met de Europese Unie aan oplossingen voor de vluchtelingenproblematiek. Een gezamenlijke migratiedeal betekent een bindend protocol waarin de wederzijdse rechten en plichten duidelijk zijn omschreven. Daarin dienen de lidstaten in te stemmen met drie richt-

lijnen, die tot in detail moeten worden uitgewerkt en nageleefd:

- Het gastland laat migranten toe, maar op welke schaal en onder welke voorwaarden?
- In ruil voor toelating moeten immigranten in elk geval de voornaamste normen en waarden van het gastland overnemen, zelfs als zij daarvoor een deel van hun eigen oude normen en waarden moeten opgeven.
- Als de toegelaten immigranten 'voldoende' kunnen assimileren, worden ze na een voorlopige inburgerings-periode als gelijk-

waardige leden van de gastsamenleving beschouwd.

Als het al zou lukken om binnen de EU over de nieuwe noodzakelijke richtlijnen overeenstemming te bereiken, zal in de praktijk blijken dat beide partijen niet in staat zullen zijn om aan de wederzijdse naleving van hun overeengekomen verplichtingen te voldoen. Effectieve sancties en maatregelen zullen in die situatie onuitvoerbaar zijn. Met andere woorden, het vluchtelingenvraagstuk kan nooit op een humanitaire mensvriendelijke wijze doorgaan. Er zijn wereldwijd dermate veel mensen in nood dat zeer vele (mo-

gelijk wel meer dan honderd miljoen) uit zelfbehoud (terecht) overwegen of reeds gedwongen worden, om op de vlucht te gaan.

Op internet staan tal van complexe oorzaken en mogelijke aanbevelingen waaruit duidelijk naar voren komt dat we niet in staat zijn om de onleefbare toestand voor miljoenen mensen in gunstige zin te beïnvloeden. De gespannen situatie en de desastreuze toekomstverwachtingen stemmen weinig hoopvol, zelfs de tak waarop het rijke westen zettelt, is in meerdere opzichten breekbaar.

Literatuur voor de laatste generatie

Lezen aan de afgrond

door **Floris van den Berg**

Zelfs wanneer een opvatting radicaal fout blijkt, blijft ze toch aanhangers hebben. Sterker nog: soms stijgt het aantal mensen dat er geloof aan hecht. Johan Braeckman (p. 47)

Geloof in een mondiale elite van als mens vermomde reptielen die de wereld richting onvrijheid sturen is even absurd als geloof in Jezus als Verlosser. Hilarisch was de reactie van gelovige Tweede Kamerleden toen bekend werd dat FvD-leider Thierry Baudet deze theorie zei aan te hangen (later zaaide hij weer twijfel over of hij het wel letterlijk zo bedoelde); zij vonden het absurd en gevaarlijk dat een volksvertegenwoordiger in zo'n complottheorie gelooft. Daar ben ik het mee eens. Maar is een theorie dat er een persoonlijke god is die soms door wonderen ingrijpt in de wereld en die bepaalt of je na de dood naar de hemel of de hel gaat, niet net zo absurd? Georganiseerd bijgeloof heeft ten onrechte een respectabele status verkregen. Niemand (bijna niemand) kijkt er vreemd van op als iemand zegt religieus te zijn, maar bijna iedereen is verbaasd als iemand meent dat wereldleiders vermomde reptielen zijn. Voor wie rationeel en kritisch durft te denken is de werkelijkheid bijzonder absurdistisch.

Filosofen zouden kunnen (en moeten) helpen om kritisch denkvermogen te stimuleren. Je zou kunnen zeggen dat zolang er nog aanhangers van religie, com-

plottheorieën en pseudowetenschappen bestaan, filosofen gefaald hebben in hun taak als opvoeders van de samenleving.

Een filosoof die zich onvermoeibaar inzet om kritisch denken te promoten is de Gentse filosoof, vrijdenker, humanist, scepticus, atheïst en liberaal Johan Braeckman. Zijn boek *Ezelsoren. Kanttekeningen bij moeilijke kwesties* (2022) is een met foto's van Gwenny Cooman verluchte bundeling van een keuze uit zijn essays voor een breed publiek van de afgelopen 15 jaar.

Naast hoogleraar filosofie aan de Universiteit Gent is Braeckman een veelgevraagd spreker. Je zou kunnen stellen dat hij een bezielde prediker van de rede is die elke gelegenheid benut om het licht der rede te verspreiden en mensen te bevrijden van hun zelfomgelegde – of dikwijls door anderen omgelegde – ketenen.

Braeckman leert ons technieken hoe je je verstand kunt verbeteren, hoe kritisch te denken; tevens geeft hij voorbeelden van zijn eigen kritisch denken. Hij staat geheel in de traditie van het project van de Verlichting met mensen als Diderot, D'Alembert, Condorcet, Olympe de Gouge. Zij wilden wetenschappelijke kennis verspreiden en onwetenschappelijke kennisclaims van religie en bijgeloof bestrijden en de vrijheid van het individu promoten via mensenrechten. Het teleurstellende is dat de Verlichting alweer zo'n 300 jaar geleden plaatsvond, maar dat – ondanks vooruitgang in wetenschap en onderwijs – geloof en irrationaliteit nog steeds welig tieren onder de mensheid. Het lijkt of het internet het virus van geloof en bijgeloof weer extra heeft doen opbloeien. Het georganiseerde geloof heeft alleen plaatsgemaakt voor gepersonificeerde sets van onzin en onwaarheden. Mensen surfen zich hun eigen waanzinbubbel in.

Rationeel denken

Ezelsoren is een boek waarvan je zou willen dat elke scholier het zou lezen. Juist op een leeftijd waarin mensen hun identiteit vormen is het belangrijk dat zij in staat zijn om rationeel te denken. Rationeel denken moet gebruikt worden bij alle facetten van het leven. Hierin toont Braeckman zich een ware vrijdenker. Hij is ook niet bang om stelling te nemen. Zijn boek deed mij den-

ken aan vergelijkbare essaybundels van hedendaagse filosofen, zoals *Ethics in the real world* (2016) van Peter Singer*). Zulke filosofen schrijven net als Braeckman over hedendaagse vraagstukken en staan in de traditie van de Verlichting.

Braeckman begint zijn boek met kritiek op de academische filosofie en academische publicaties in het algemeen: 'Het kost jaren scholing en academische inwijdingsrituelen vooraleer men in staat is de codes te kraken en de informatie te vatten.' (p. 10). Hij wil academische kennis juist bereikbaar maken voor een breed publiek. Hij schrijft daarom in heldere en begrijpelijke taal en hij doet moeite om met dat grote publiek te communiceren.

Filosofische teksten, vooral die uit de postmoderne school, hebben de neiging ondoorgrondelijk te zijn; Braeckman spreekt van 'Geleerde luchtballonnen' (p. 41), vaagtaal, wezelwoorden en taalmist. Om het werk van bijvoorbeeld Singer te begrijpen, is het voldoende zijn teksten te lezen: hij schrijft wat hij bedoelt in klare taal. Wat iemand als Heidegger bedoelt, is daarentegen geenszins meteen duidelijk. Zulke filosofen doen een scholastieke traditie van pseudogeleerdheid ontstaan. 'Wat iemand zegt of schrijft, hoeft niet informatief te zijn om op de toehoorder of lezer een effect van ernst en belangrijkheid uit te oefenen. Het omgekeerde geldt ook. Wie iets klaar en duidelijk overbrengt, riskeert niet ernstig genomen te worden.' (p. 42)

Complotdenkers en andere wappies

Braeckmans eerste essay in de bundel is een verslag van een bijeenkomst van complotaanhangers in 2011. Hij beweert dat noch intelligentie, noch opleidingsniveau, noch sociale status bepalend is of iemand binnen de lijntjes van de rede blijft. Er is een hardnekkig en veelvoorkomend risico, dat voor het overige normale mensen intellectueel ontsporen. Braeckman maakt zich sterk voor *critical thinking*; hij wil mensen de vaardigheden, kennis en kunde bijbrengen waardoor waanopvattingen geen greep op hen krijgen. Filosofie toedienen als een vaccin tegen irrationaliteit. 'Enkel grondig inzicht in ons vermogen om orde te scheppen en patronen op te sporen, beschermt ons tegen misvattingen.' (p. 39) Hij bedoelt hiermee dat ons brein overal patronen in wil zien, ook al zijn die er niet.

Braeckman neemt zijn lezers mee op tournee langs een rareitenkabinet van menselijke dwalingen, zoals naar het UFO Museum in Roswell, New Mexico, waar

in 1947 een experimenteel spionagetoestel van het Amerikaanse leger uit de lucht viel waarvan mensen nog steeds denken dat het een UFO was en naar het Creation Museum in Petersburg, Kentucky, waar zogenaamd getoond wordt hoe de christelijke god de Aarde schiep zoals dat in Genesis beschreven staat.

Braeckman verdedigt, met hartstocht, wetenschap als zelfcorrigerende kennismethode tegen aanvallen van scepsis, relativisme en wappies. Hij verdedigt rationaliteit en kritisch denken. Hij komt op voor de vrijheid van het individu, inclusief het recht op abortus, euthanasie, het homohuwelijk, democratie, secularisme en op wetenschap gebaseerd onderwijs, inclusief onderwijs in de evolutietheorie. Hij verzet zich tegen allerlei vormen van georganiseerd en ongeorganiseerd geloof, van religies tot complottheorieën.

Hoe lost men een moreel probleem op?

Ik denk dat het interessant is om de methode die Braeckman in al zijn essays hanteert, te expliciteren. De methode wordt wel aangeduid als *Moral Case Deliberation*. Het zou kunnen dat Braeckman deze methode niet onder deze naam kent, maar het lijkt een passende beschrijving van hoe hij te werk gaat in zijn toegepaste filosofie. Centraal staat een morele of filosofische casus. Dit zijn de stappen:

1. Verkennen; d.w.z. schetsen wat het morele probleem is. Dit vereist studie, onderzoek en de vaardigheid om relevante informatie te vinden (heuristisch). Bepaal of het probleem belangrijk genoeg is om door te gaan en of jij de juiste persoon bent om dat te doen. Waarom buig jij je juist over deze casus?
2. Expliciet maken. Stel het morele probleem scherp.
3. Wie zijn de stakeholders (betrokkenen) en wie is waarvoor verantwoordelijk?
4. Het probleem analyseren en een geschikte filosofische of normatief ethische theorie (zoals liberalisme of utilisme) vinden om het probleem op te lossen.
5. Actie ondernemen: maak duidelijk wie wat moet doen om het probleem op te lossen.
6. Doordenken wat de consequenties zijn van de conclusie. Wat ging er goed en wat kon er beter in het deliberatieproces? Welke vaardigheden of kennis heb je een volgende keer nodig?

Welke filosofische theorieën past Braeckman toe op de casussen die hij analyseert? In die casussen zijn twee domeinen te onderscheiden.

Enerzijds is er het domein van kentheoretische en waarheidskwesies, zoals complottheorieën, religies en pseudowetenschappen. Het uitgangspunt van Braeckman is methodologisch wetenschappelijk naturalisme en realisme (er is een objectieve werkelijkheid die, hoe lastig en beperkt ook, door subjecten (mensen) gekend kan worden). In zijn wetenschappelijke filosofie speelt de evolutietheorie een centrale rol; die is van immens belang voor zijn mens- en wereldbeeld. De evolutietheorie lost het raadsel van de schijnbare doelgerichtheid in de natuur op. Mensen worstelen met die schijnbare doelgerichtheid en verzinnen een doel en een maker om een psychologisch bevredigend antwoord te hebben op de vraag naar het hoe en waarom van de dingen. Dat is precies wat religies doen: een psychologisch bevredigend antwoord geven. Braeckman benadrukt dat onze intuïties over wat voelt als een logische verklaring, lang niet al-

tijd met de waarheid overeenstemmen. Wetenschap is dikwijls contra-intuïtief en moeilijk.

Anderzijds is er het domein van de normatieve ethische theorie; daarover is Braeckman minder expliciet. Wellicht omdat hij eclectisch is en meerdere normatief ethische theorieën door elkaar gebruikt. Hij lijkt een utilist te zijn à la Peter Singer zonder niet-menselijke dieren een plaats toe te kennen als Singer doet. Maar hij is ook een liberaal die opkomt voor een zo groot mogelijke vrijheid van expressie en ontplooiingsmogelijkheden van het individu. Secundair bij deze theorie zijn de deugden die Braeckman promoot: kritisch denken en rekening houden met de vrijheid en belangen van anderen. Levensbeschouwelijk is Braeckman een humanist. Humanisme is een combinatie van een kennismethode (kritisch denken) en de centrale waarde van de vrijheid van het individu. 'Het komt erop aan een omgeving te creëren die het wenselijke tot bloei laat komen.' (p. 239)

Luister naar je opponent

Een belangrijk onderdeel van kritisch denken is het bestuderen en serieus nemen van je opponent. Ik ervaar onder mijn studenten een tendens van onwil om denkers te bestuderen waar zij het op voorhand niet mee eens zijn. Braeckman zelf besteedt juist veel tijd aan het bestuderen van mensen die dingen geloven die onwaar zijn: hij bestudeert hun argumenten. Op deze manier wordt zijn eigen standpunt sterker. 'lees en bestudeer ook datgene wat je tegen de haren in strijkt.' (p. 48). Vandaar een hoofdstuk over *young earth creationism*, de Roswell UFO's, de complottheorieën rond de moord op John Kennedy, post-modernistische wijsbegeerte. Braeckman laat zo zien dat we ons eigen denken kunnen en moeten trainen en oefenen; intelligentie alleen is niet voldoende: 'veeleer dan informatie op redelijke gronden te wikken en te wegen, stoppen we onze mentale energie overwegend in het krampachtig verdedigen van irrationele opvattingen omdat we eraan gehecht zijn.' (p. 53). Dat is precies wat theologen doen. Veel mensen denken dat wat zij menen zeker te weten, ook daadwerkelijk zo is. De metareflectie dat het mogelijk is dat ook jij denkbeelden hebt die onwaar zijn, is zeer contra-intuïtief en vereist training, lef en vaardigheden zoals het kunnen herkennen van vooroordelen en drogredenen. Dat jouw eigen denken feilbaar is en vatbaar voor allerlei misvattingen is een eerste stap naar kritisch denken. Dat is een hobbel die gelovigen in geen geval willen maken.

Transhumanisme

Dankzij Braeckman heb ik eindelijk meer begrip (of beter gezegd: onbegrip) voor het concept transhumanisme. Met dit begrip worden de pogingen aangeduid om de mens te verbeteren, door aan zijn biologische wezen te sleutelen. Dat kan zijn om te trachten om de mensen onsterfelijk te maken of een levensduur van tenminste 1.000 jaar te geven of om lichamen in te vriezen in de hoop dat die ooit weer tot leven kunnen worden gewekt. Ook kan het gaan om mensen sterker, minder vatbaar voor ziekten, intelligenter en met verbeterde zintuigen te creëren. Het is een techno-optimistisch geloof in het menselijk lichaam. Transhumanisme is het science fiction-achtige streven naar extreme verbeteringen van het menselijk lichaam. Dankzij betere hygiëne, vaccinaties,

antibiotica, de geneeskunde en farmacie zijn wij mensen er al op vooruitgegaan, maar transhumanisten willen dat project in extremis doorvoeren. Waar transhumanisten niet altijd bij stilstaan, is hoe het dan zit met de populatiegroei: als mensen langer leven, dan neemt de wereldbevolking toe en overbevolking is ook nu al met de natuurlijke maximumleeftijd problematisch. Transhumanisme kan ook gezien worden als sciëntisme en futurisme: een overdreven geloof in wetenschap. Transhumanisme heeft net als het christendom, een hoop op eeuwig leven.

Maximaal elkaar helpen

'We zullen met zijn allen moeten samenwerken om de gemeenschappelijke vijand te verslaan die ons allen bedreigt. Dat doen we het best door elkaar maximaal te helpen, door wetenschappelijke studies te stimuleren en informatie te delen, door rationeel advies te verspreiden en pseudowetenschappelijke onzin uit de wereld te helpen. We hebben nood aan een combinatie van humanistische waarden en doortastende maatregelen gebaseerd op kritisch, rationeel denken.' (p. 304) Braeckman had met 'de gemeenschappelijke vijand' met name besmettelijke ziektes als COVID-19 in gedachte, maar er zijn veel meer gemeenschappelijke vijanden: de grootste gemeenschappelijke vijand zit in onszelf: ons eigenbelang op korte termijn en de morele bijziendheid wanneer het gaat om gevaren als klimaatverandering en de ecologische crisis. Dat 'maximaal elkaar helpen' is niet waar wij als mens goed in zijn, tenminste niet als de groep te groot is (zoals de mensheid als geheel). 'Samenwerken met vreemden, concurrenten of zelfs vijanden, zit niet in onze psychologie ingebakken.' (p. 305) Het falen van de Conference of Parties (COP) 1 t/m 27** en verder laat dat bijvoorbeeld zien. We zullen hard aan onszelf moeten werken om te leren samenwerken, om ons niet door (politiek gedreven) waanideeën te laten verleiden en om wetenschap serieus te nemen. 'Cruciaal is het kunnen weerstaan aan de verleidingen van het enge groepsbelang en het kortetermijndenken.' (p. 305)

Onderwijs en media

Braeckman heeft een helder en humanistisch ideaal inzake onderwijs en media: 'De media en het onderwijs moeten de best mogelijke informatie die beschikbaar is, weergeven, bespreken en behandelen. Het is zelfs oneethisch dat pseudowetenschap als serieus alternatief naar voren wordt gebracht, of aandacht krijgt alsof het inzichten betreft waarmee men wetenschappelijk rekening moet houden.' (p. 331)

Braeckman doelt hiermee op het uitbannen van onderwijs in creationisme en Intelligent Design. Maar het geldt a fortiori voor alle religieuze kennisclaims die (wereldwijd) in onderwijsinstellingen worden overgedragen. Religieus onderwijs betekent indoctrinatie in en verspreiding van *fake news* en misinformatie. Het streng scheiden van religie en onderwijs (sterk secularisme) is een belangrijk deel van de oplossing. De media zijn een heel ander probleem. Filosoof Jonathan Rausch pleit in zijn geweldige boek *The constitution of knowledge* (2021) voor een *reality based community* waarin instituten zoals scholen en de media moeten zorgen voor waarheidsvinding. Veel nieuwe media onttrekken zich aan de kwaliteitseisen van traditionele media, zoals de kwaliteitskranten. Nieuws wordt door het internet steeds meer geleverd

door een politiek gekleurde bril waarbij waarheidsvinding ondergeschikt is aan de ideologie.

Wereldproblemen

Opmerkelijk is de 'Brief aan Darwin' (uit 2009) ter gelegenheid van de 200ste geboortedag van Charles Darwin. Braeckman complimenteert Darwin uitgebreid en omstandig en probeert Darwin bij te praten over de moderne wereld en de problemen die daarin spelen: 'We zijn met veel te veel op de planeet, we verbruiken verschrikkelijk veel energie en grondstoffen, doen aan overbejaging en overbevissing, kappen de bossen sneller dan ze aangroeien, produceren gigantische hoeveelheden afval, en verhogen de gemiddelde temperatuur van onze eigen leefomgeving. [...] we zijn de tak aan het afzagen waarop we met zijn allen zitten.' (p. 357) Of, in de woorden van Secretaris General van de VN António Guterres op de COP 27: 'We are on the road to climate hell.' We zitten midden in een ecologische crisis. Het is een allesbehalend tijdsgewricht om die te kunnen voorkomen. Ik ben een radeloze, moedeloze, tierende, woedende alarmist. Je kunt mij natuurlijk ook ervan beschuldigen dat ik een klimaatwappie ben, diep in je hart weet je dat er iets godsgrouwelijk mis is met de manier waarop de mensheid de afgelopen honderdvijftig jaar bezig is met het verruïneren van planeet Aarde. We zijn de laatste generatie op een nog leefbare planeet Aarde. Wie nu nog aan kinderen begint, heeft de boodschap misverstaan. Wie nu nog vliegt of vlees eet, of een ecologische voetafdruk heeft groter dan het eerlijk aandeel, is kli-

maatcrimineel – wij allemaal dus. We moeten alles op alles zetten om de leefbaarheid van planeet Aarde te behouden voor toekomstige generaties. Niet voor 100 jaar, maar voor de komende tienduizenden jaren. Al is het daarvoor al te laat. Iedereen die een bijdrage aan de oplossing kan leveren, zou die bijdrage moeten leveren. Intellectuelen die zich niet met dit probleem bezighouden (of erger nog: deel zijn van het probleem) verzaken hun morele plicht. En van intellectuelen meen ik dat filosofen bij uitstek mensen zijn die zouden kunnen bijdragen aan een oplossing omdat zij kunnen uitzoeken en de grote vragen aan de orde kunnen stellen; zij kunnen vraagtekens zetten bij het huidige politieke, economische en sociale systeem en meedenken over alternatieven en manieren om daar te komen. *Ezelsoren* is een prachtig boek. Maar draagt het genoeg bij aan het oplossen van de ecologische crisis? Ik roep Johan Braeckman bij dezen op om zijn aandacht volledig hierop te richten. Al het andere is bijzaak.

*) Andere vergelijkbare bundels: : *Towards a New Enlightenment* (1994) van Paul Kurtz, *Van Antigone tot Dolly* (1997) van Etienne Vermeersch en *Thinking of Answers* (2010) van A.C. Grayling. Iets ouder zijn de vele essays van Bertrand Russell.

**) Overleg tussen de partijen die zijn toegetreden tot het klimaatverdrag van 1992.

Dit artikel is met toestemming van de auteur licht gestroomlijnd door de redactie.

Lustvijandige tendensen

door **Anton Constandse**

VOORWOORD door **René van Elst**

In *Anton Constandse. Leven tegen de stroom in* van Bert Gasenbeek e.a. (red.) lezen wij op p. 195: "Een belangrijk belangstellingsgebied van Constandse was seksualiteit en erotiek." Hij streed tegen de christelijke huwelijksmoraal, zag seksuele frustraties als een van de oorzaken van de opkomst van fascisme en nationaal-socialisme en zag seksuele onderdrukking hand in hand gaan met sociale onderdrukking bij het kapitalisme en communisme.

Al in de jaren 20 pleitte Constandse voor seksuele vrijheid en gelijkwaardigheid van de vrouw ook op dit gebied.

In 1929 schreef hij de brochure *De onzedelijkheid der Christelijke huwelijksmoraal* (te lezen in de Di-

gitale Bibliotheek der Nederlandse Letteren (DBNL)). In 1935 volgde de brochure *Sexuele nood en fascisme* (te lezen op de website Archive.org), in 1938 *Sexualiteit en levensleer*, te lezen hier: https://archive.org/stream/sexuele-problemen.-drie-opstellen/Sexuele_problemen._Drie_opstellen_djvu.txt.

In 1966 schreef hij een artikel *Hoe seksueel is onze moraal?* Het belangrijkste boek van Constandse op dit gebied is *Eros, de waan der zinnen* uit 1977. In *De Gids* van 1982 schreef hij *Een eeuw seksuele hervorming*, te lezen in de DBNL.

Ook in andere werken zijn uitspraken te vinden over seksualiteit. **De volgende tekst is een deel van het essay *De schuld van het christendom*, dat opgenomen is in Anton Constandses essay-bundel *Het weerbarstige woord* uit 1981.**

* * * * *

Onder de vele andere motieven voor oppositie tegen de kerken moet ten slotte één factor worden genoemd, die in deze eeuw steeds meer op de voorgrond is getreden. De basis van het bestaan ligt natuurlijk in de vitale driften en instincten die betrekking hebben op zelfhandhaving van het individu en voortplanting van de soort. In die zin zou men ook kunnen spreken van een ethisch 'instinct', als het gaat om identificatie met de medemens ('Doe een ander wat ge wilt dat men u doet'), een instinct dat door de rede wordt bekrachtigd. Opmerkelijk is bij Spinoza bij voorbeeld het pogen om altruïsme te verzoenen met egoïsme in de zin van het zoeken naar wederzijds geluk. Terwijl hij (IV, 37) de deugd omschrijft als een hoedanigheid

waardoor men niets voor zichzelf verlangt, wat men niet ook voor de overige mensen begeert, zegt hij tevens (IV, 24): 'Volstrekt deugdzaam handelen is niets anders in ons dan naar de leiding van de rede handelen, leven, zijn bestaan bewaren (deze drie betekenen hetzelfde) met als grondslag het zoeken van wat nuttig wordt geacht.' Nu kan deugd evenzeer leiden tot zelfopoffering, maar Spinoza belicht sterk het element van levensvreugde. 'Onder vreugde zal ik derhalve verstaan de hartstocht [passie, drift zou men kunnen zeggen, C] waarmee de geest tot grotere volmaaktheid overgaat' (III, ii).

Natuurlijk wordt met name in de achttiende eeuw krachtiger het 'natuurlijke recht' op de voorgrond gesteld om lustgevoelens te ervaren, zinnelijk geluk, materieel welzijn, tegenover het kleineren van het genoegen en van de lichamelijke genietingen, die door het traditionele christendom al gauw als zondig werden afgewezen. Terwijl vooral de seksualiteit de bron is van het leven, en hoewel ook de kerk poogde haar te kanaliseren in het huwelijk (overigens met matig succes), werd de erotiek danig gedenigreed, in wezen als zondig omschreven. In de christelijke civilisatie is een onuitroeibaar oerelement van het leven als 'vleselijk' gediscrimineerd, niet veredeld, niet redelijk geleid, niet gewaardeerd als bron van individueel genot, noch als sociale factor. De literatuur van het 'avondland' is een lange klaagzang over het tragische

karakter van een erotiek, die een bron van vreugde zou kunnen zijn. De ontaarding, waarvan de 'anti-christ' Nietzsche gewaagde, was natuurlijk te wijten aan het gehele sociaal-economisch-ideologisch complex, waarvan het christendom de vertegenwoordiger was geworden, en dat remmend werkte op het streven naar meer vreugde en veiligheid in het leven. Men denke aan de vrome weerzin tegen moderne geneesmethoden, tegen bliksemafleiders en sociale voorzorg, tegen strijd voor gezinsbeperking en hogere lonen voor het proletariaat, een weerzin die met moeite kon worden overwonnen, en die in de zogenaamde derde wereld vele kerken nog maakt tot bolwerken van feodale reactie. Er zijn onmiskenbaar sadistische tendensen ingeslopen in het onderstrepen van de wenselijkheid, smart te aanvaarden, verdriet te ondergaan, leed te zien als onvermijdelijk en 'door God gewild', waarbij de Godsvoorstelling geschapen werd door autoritaire en bezittende kasten. Wat de seksualiteit betreft: deze bleef belast met een besef van zondigheid. En aangezien deze drift niet kon worden uitgedelgd, bleef ze de vrome zielen verontrusten en ondermijnen. Men kon moeilijk een ander terrein vinden, waarop de mens, zo onzeker, schuldbewust, gekweld kon worden als op dit gebied. Wat Freud openbaarde was eeuwenlang een realiteit: het mislukte streven naar het verdringen uit het bewustzijn van hetgeen een vitale basis is van het menselijke bestaan. En het telkens

weer bewust wordende 'onderbewuste' verstoorde duurzaam het fatsoen, datgene wat oorbaar behoorde te zijn. Ook de wetten die betrekking hadden op het liefdeleven schenen (en schijnen nog vaak, ondanks de mate van ontkerstening) ontworpen te zijn door lieden die óf celibatair waren, óf sadistisch gezind, óf begiftigd met een povere seksuele potentie.

Men moet de seksueel-vijandige bijbelteksten vooral zoeken in het Nieuwe Testament. In de woorden die aan Jezus zijn toegeschreven, overweegt nog het geloof dat men zich moet voorbereiden op een immateriële, hemelse

werkelijkheid, een 'rijk dat niet van deze aarde is', en dat men daarom (de stoïcijnse trek is onmiskenbaar) zijn driften zoveel mogelijk moet uitdelgen. Hier is kennelijk een auteur aan het woord van een ascetische sekte. Maar in de zogenaamde *Brieven van Paulus* spreekt de wetgever, die de vrouw wijst op haar plicht tot gehoorzaamheid, de man op de noodzaak tot sociale discipline, en die het baren van kinderen onvermijdelijk acht, maar in feite wel zondig. In Corinth 7 leest men (in de bijbelvertaling van 1960): 'Wat nu de punten betreft waarover gij mij geschreven hebt, het is goed voor een mens niet aan een vrouw gebonden te zijn.' (Vroeger stond er: 'geen vrouw aan te raken', terwijl de eenzijdige aanduiding van de man als 'mens' wel goed met de bedoeling overeenstemt.) 'Maar met het oog op de gevallen van hoererij moet ieder zijn eigen vrouw hebben en iedere vrouw haar eigen man.' De ongewenste drift moet dus in het huwelijk worden gekanaliseerd. Dan volgen aanbevelingen voor geregeld seksueel verkeer 'opdat niet de Satan u verzoeken wegens uw gemis aan zelfbeheersing', maar het huwelijk blijft – door de seksualiteit – toch iets als een noodsprong. De celibataire Paulus zegt tenminste: 'Maar tot de ongehuwden en de weduwen zeg ik: het is goed voor hen te blijven zoals ik. Indien ze zich echter niet kunnen beheersen, laten ze dan trouwen. Want het is beter te trouwen dan van begeerte te branden.' Men kent de oordelen die als boutades klinken: 'Trouwen is goed, niet-trouwen is beter', of: 'Zoals in alle gemeenten der heiligen moeten de vrouwen in de gemeenten zwijgen, want het is haar niet vergund te spreken, maar ze moeten ondergeschikt blijven, zoals ook de wet zegt.'

Het is met name deze patriarchale en daarnaast de anti-seksuele tendens die zoveel miljoenen heeft vervreemd van het christendom. Maar de schuld van deze religie aan de misvorming van de erotiek en aan het bezoedelen van het lustgevoel is uitermate ernstig. Want het is moeilijk gebleken tot een vernieuwing en grondige hervorming te komen van seksuele verhoudingen, die zoveel eeuwen zijn geheiligd in Gods naam.

Ontmoeting tussen de herrezen Jezus en Maria Magdalena, Titiaan, ca. 1512.

Chronologisch overzicht van de geschiedenis van De Dageraad van 1900 tot 1946

door **René van Elst**

In de mei-Vrijdenker van dit jaar, nummer 2022-04, heeft u mijn chronologisch overzicht kunnen lezen van de eerste vijftig jaar van het bestaan van onze vereniging. Een bestaan dat gekenmerkt werd door ups en downs, maar gelukkig waren er steeds mensen die door-drongen waren van de noodzaak om het vrijdenken een georganiseerde stem te geven. Zo bleef het ook in de twintigste eeuw, waarvan ik (ongeveer) de eerste helft in de nu volgende kroniek met u wil doornemen. Ik merk hierbij op dat het, net als het vorige overzicht, een selectie uit diverse bronnen is van feiten, die mij vanuit het heden gezien nog interessant en verhelderend lijken. Mist u een bekend feit, dan mag u mij daarop aankijken (of de bron die het niet heeft vermeld...).

De jaren 1900-1906 zijn in het vorige overzicht al aan bod gekomen, toch zijn hieronder nog enige bijzonderheden uit die jaren vermeld, niet alleen omdat het begin van de 20^e eeuw een voor de hand liggend beginpunt is, maar ook omdat de historicus Jo Nabuurs[1] die jaren heeft meegenomen in zijn bronnenstudie *De Dageraad 1900-1940*, (zie: geraadpleegde bronnen) waar ik het meeste aan ontleend heb.

Op diverse punten wordt in het overzicht met > doorverwezen naar andere tijdstippen; dat kunnen ook tijdstippen in het vorige chronologisch overzicht zijn. In de bronnen wordt vaak alleen het jaartal vermeld waarin iets is gebeurd; bij meer van zulke gebeurtenissen in een jaar heb ik dus wat de volgorde betreft moeten gokken of een willekeurige volgorde aangehouden.

- 1 juli 1899-1919** ► Tijdschrift *De Vrije Gedachte*. Be-doeld als weekblad maar in feite halfmaandelijks verschijnend.
- 1900-1940** ► De periode waarin in Nederland de verzui-ling zijn hoogste graad bereikt.
- 1900** ► De Dageraad heeft 601 leden; *De Vrije Gedach-te* 664 abonnees.
- 1900 e.v.** ► De vereniging geeft vele brochures uit, herhaaldelijk worden daarin denkbeelden behandeld omtrent de natuurwet(ten), denkwet (logica) en zede-wet (ethiek).
- 1 oktober 1901** ► In de vier jaren hiervóór ging het le-dental achteruit van 1054 tot 544. Dat kwam vooral doordat de socialistische beweging zich van het vrijdenken losmaakte vanuit het standpunt dat gods-dienst een privézaak was.
- 1901** ► Een Manifest – in samenwerking met de Wee-zenkas (>1896) en het Vrijdenkersfonds – in 10.000 exx. om de belangstelling voor De Dageraad te doen herleven, leidt tot een tijdelijke opleving, maar in 1904 en ook in 1906, bij het vijftigjarig jubileum, zijn er nog maar ca. 500 leden.
- 1901** ► Ontstaan van de levensverzekeringsmaatschap-pij Aurora (=dageraad). Was eerst (1887-1901) het Fonds tot uitkering bij overlijden (bedoeld voor we-duwen en kinderen van socialisten en vrijdenkers), een filiaal van de Sociaal-Democratische Bond. Jo-

hannes George (Jan) Götze (1861-1940), secretaris van De Dageraad, is jarenlang de directeur/admini-strateur van Aurora. Hij was begonnen als typograaf. Later speelt hij een belangrijke rol in de vereniging 'Het Multatuli-Museum' (>1911).

- 1903** ► Spoorwegstakingen.
- 1904** ► De Internationale Anti-Militaristische Vereeni-ging (IAMV) wordt opgericht door Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Maandblad *De Wapens Neder-*Alleen de Nederlandse sectie komt werkelijk tot bloei. Begin jaren '20 ca. 2500 leden. In 1940 door de Nazi's verboden.[2]
- zondag 14 oktober 1906** ► Het vijftigjarig bestaan wordt gevierd met een openbare bijeenkomst met, na de opening door Dr. Hendrik de Vries (>1889-1906), diverse sprekers: Dr. Pieter Frowein (1854-1917, na-tuurkundige, leraar, activist), Mr. Samuël van Hou-ten (1837-1930, liberaal politicus), Wilhelmina Drucker (>1919), Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Adrien Henri Gerhard. Een gedenkboek wordt uitgegeven: *De Dageraad. Geschiedenis, herinnerin-gen en beschouwingen. 1856-1906*. Enkele maanden later overlijdt Hendrik de Vries, na 20 jaar voorzit-terschap.[3] (>5 juli 1908)
- 20 oktober 1906** ► *De Tijd* (katholiek dagblad) besteedt vier kolommen aan het jubileum, met veel kritiek, maar met als positieve noot dat De Dageraad uit-sprekt wat velen denken maar waar ze niet openlijk voor uit durven komen.
- 1906** ► Oprichting Nederlands Verbond van Vakvereni-gingen.
- 1907** ► Jan Hoving wordt lid van De Dageraad. Eerder was hij aanhanger van de theosofie. In 1913 schrijft hij een pamflet *Dood aan den godsdienst*.
- 1907** ► De Dageraad sluit zich aan bij de Internationale Federatie van Vrijdenkers te Brussel.
- 1907-1926** ► Het sinds 1 juli 1899 bestaande blad *De Vrije Gedachte*, onder redactie van A.H. Gerhard (>1883), wordt opgevolgd door het onafhankelijk vrijdenkersblad *De Vrije Gedachte, orgaan voor Ne-derlandsche vrijdenkers*, onder redactie van A.E. Mendell (vóór 1900 redacteur van de Schiedamse Courant). Medewerkers zijn o.m. Wilhelmina Druc-ker, A.H. Gerhard en W. Havers.
A.H. Gerhard is jarenlang de toonaangevende man in de vereniging op het gebied van onderwijs, opvoe-ding en moraal. Een opvoeding zonder geloofs-dogma's en bijgeloof en onder bescherming van de menselijke rede is het ideaal, ook van Domela Nieu-wenhuis, die op internationale congressen vaak le-zingen houdt over opvoedkundige thema's.
- 1907** ► Pieter Frowein opent een Wezenpaviljoen in Nunspeet, tot stand gebracht door de Weezenkas (>1896). Dat komt nooit vol, daarom wordt het deels verhuurd als kinderkolonie of herstellingsoord.
- 1907-1909** ► Pieter Frowein voorzitter (eerder in 1884-1889).

5 juli 1908 ► De Dageraad plaatst een klein monument op het graf van Hendrik de Vries.

1908-1926 ► Een onafhankelijk atheïstisch orgaan, *De Dageraad*, onder redactie van J. van Loo uit Amsterdam. Verschijnt drie keer per maand. Van 1925 tot 1927 heet het *De Vrijgeest*. Van Loo vindt *De Vrije Gedachte* te slap. Krijgt medewerking van Domela Nieuwenhuis.

1909 ► Willem Havers bekleedt het voorzitterschap tot 1917.

1909 ► De Brochurehandel wordt ingesteld. (Aan De Dageraad was een eigen uitgeverij verbonden, *De Boekhandel van De Dageraad* of *Dageraads-Boekhandel* in Amsterdam. Ook belangrijk was de uitgeverij *N.H. Luigies en Zonen* in Rotterdam. Daarnaast konden de vrijdenkers bij diverse andere uitgevers terecht.) Buitengewoon veel verschijnt in druk, alles vanuit de 'missie' om met name christenen te overtuigen van de voordelen van het zich losmaken van de kerken en hun geestelijke slavernij.)

1909 ► **Dominee Dr. Arnold Hendrik de Hartog** richt de vereniging 'De Middaghoogte' op, na een debat dat hij op 21 december met Domela Nieuwenhuis voor een publiek van 1300 mensen te Haarlem voerde over de vraag of godsdienst en wetenschap elkaar

uitsluiten. Doel van zijn vereniging is atheïstische ideeën te bestrijden, in het bijzonder die van De Dageraad. De Hartog wil aantonen dat de godsdienst niet alleen door de wetenschap wordt gehandhaafd, maar zelfs bevestigd. 'De Middaghoogte' telt, met afdelingen in verschillende grote steden, in haar bloeitijd, begin jaren twintig, zo'n duizend leden, behorend tot verschillende geloofsrichtingen. Tot 1934, het jaar waarin de

vereniging wordt opgeheven, blijft De Hartog voorzitter en voert hij tientallen drukbezochte openbare debatten met verschillende vrijdenkers, onder wie Anton Constandse.

Ook het 'Rooms-Katholiek Gilde van de Klare Waarheid' (Amsterdam 1920-1948) heeft als doel De Dageraad te bestrijden.

1910 ► Het ledental begint toe te nemen, mogelijkere wijs door de bewapeningswedloop en het militarisme in omringende landen.

1910-1920 ► Spin in het web van de vrijdenkers in deze jaren is Gertrude Kapteyn-Muysken (1855-1920), actief lid en propagandiste van een nieuwe moraal. In hun salon ontvangen de Kapteyns allerlei maatschappijhervormers.

januari 1910 e.v. ► Het hoofdbestuur schrijft vooraanstaande personen aan over een mogelijke Multatuliherdenking, omdat 50 jaar eerder de Max Havelaar verschenen is. Een comité wordt gevormd; door toedoen daarvan wordt op 7 mei een Multatuli-tentoon-

stelling geopend in het Stedelijk Museum met 409 inzendingen van 72 inzenders. Om de collectie in een museum te bewaren wordt de vereniging 'het Multatuli-museum' opgericht op 8 december 1910; koninklijke goedkeuring volgt op 13 mei 1911. Het eigendom van de collectie berust bij deze vereniging. Tot 1926 is het 'museum' een gratis door de gemeente beschikbaar gesteld zaaltje in het Stedelijk, daarna een lokaal van de Gemeentelijke Universiteitsbibliotheek. (Na velerlei problemen wordt het 'echte' museum op 1 maart 1975 geopend in het pand Korsjespoortsteeg 20.)

1911 en 1912 ► Hoogtepunten in de kiesrechtstrijd: massademonstraties voor algemeen kiesrecht op Prinsjesdag in Den Haag.

1911 ► Vooral vanaf dit jaar voeren alle afdelingen actie om "mensen af te scheiden van hun kerkgenootschap". Een Commissie tot Afscheiding van de Kerk wordt ingesteld om mensen daarbij te helpen, eventueel met inschakeling van een advocaat. Per jaar verlaten tussen de duizend en tweeduizend mensen hun kerk(genootschap).

1912 ► Een commissie komt met een rapport dat pleit voor het materialistisch monisme als een van de leidende beginselen van De Dageraad. Atheïsme wordt pas jaren later na felle discussies als uitgangspunt erkend. (>1921)

1913 ► Besloten wordt dat de afdelingen in hoge mate autonoom zullen zijn. De afdelingen hebben echter financiële steun van het Hoofdbestuur nodig; dat heeft weer moeite om de contributie van de afdelingen te innen. Veel competentiekwesties. (>1920-1922)

1913-1916 ► Strijd tegen eedswang. Het, bijvoorbeeld als getuige in een strafzaak, moeten uitspreken van een formule als 'Zo waarlijk helpe mij God almachtig' in plaats van een belofte, strookt niet met het vrijdenken. In 1913 spreekt de Hoge Raad uit dat die eed niet gevraagd kan worden van getuigen die niet tot een kerkgenootschap behoren. Debatten in de Tweede Kamer over een wetsontwerp 'Tijdelijke nadere voorziening betreffende het eedsvraagstuk' leiden in 1916 tot een 'eedswetje', dat door de clericalen als een nederlaag voor gelovig Nederland wordt beschouwd.

1914 ► Jan Hoving komt in het hoofdbestuur van De Dageraad.

1914 ► Dominee G. Wisse te Kampen verklaart in zijn preek *De Roepstem van de Roede Gods* de oorlog aan allerlei nieuwlichterij, waaronder atheïsme en evolutionisme alsmede socialisme en kapitalisme. De Dageraad organiseert protestbijeenkomsten; o.a. Wilhelmina Drucker en F. Domela Nieuwenhuis voeren het woord.

1 april 1914 ► Crematie was al in 1852 aangeprezen door Jacobus Moleschott (>1892); van confessionele zijde was er veel verzet tegen. Leden van de Haagse vrijmetselaarsloge L'Union Royale, onder wie Dr. C.J. Vaillant (*1818) en vrijdenker en voorvechter van geboortenbeperking Jan Rutgers, namen het initiatief tot oprichting van een vereniging die tot doel had om crematies in Nederland mogelijk te maken, de Vereeniging tot invoering van lijkenverbranding in Nederland (de naam is later veranderd). Dageradi-

anen werden in groten getale lid. Crematies vonden alleen nog plaats in Duitsland (o.a. Multatuli als eerste Nederlander). Op 27 maart 1914 overlijdt Vaillant te Schiedam. Hij is de eerste die in het eerste crematorium van Nederland (geopend in Velsen, 1913) gecremeerd wordt. Voor de crematie wordt 120 liter olie verbruikt[4]. Crematie is nog verboden, maar de Hoge Raad spreekt vrijdenker Ph.K. van Lissa, arts te Den Haag[5] en secretaris van de Vereeniging[6], die de crematie leidde en onder wiens leiding het crematorium gebouwd was, uiteindelijk vrij. Tegenwoordig is het Dr. C.J. Vaillantfonds het goede doelen fonds van de Landelijke Vereniging van Crematoria.

1914-1917 ► Met name in de afdeling Amsterdam wordt in deze jaren heftig gediscussieerd over de stelling 'godsdienst is privézaak'.

1914-1940 ► Tijdschrift *De Vrijdenker*, eerst van de afdeling Amsterdam, opgericht uit ontevredenheid over het blad *De Vrije Gedachte*, vanaf 1919 landelijk. De artikelen zijn meer dan voordien politiek en maatschappelijk betrokken. Het is een echt weekblad; de oplage stijgt soms tot 5000.

1914-1918 ► Nederland is neutraal in de Eerste Wereldoorlog tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije enerzijds en Frankrijk, Engeland en Rusland anderzijds. Wel wordt in juli 1914 de mobilisatie van een leger van 200.000 man afgekondigd.

1915 ► Kwestie "De Doode Hand". De Dageraad protesteert ertegen dat de Kerk beschikt over honderden miljoenen onbelast en ongebruikt kapitaal, terwijl een oorlogsbelasting van 275 miljoen 'op de schouders van het volk wordt gelegd'.

1915 ► Bernard Reyndorp (>1918) schrijft een serie artikelen, waarin hij de oorlog marxistisch, maar vooral sociaal-psychologisch verklaart.

1916 ► De Dageraad spreekt zich uit tegen het militarisme en wordt verboden voor militairen.

1917 ► De 'pacificatie': algemeen mannenkiesrecht; financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs. Bij de vrijdenkers protesteert vooral Louis Fles fel tegen de verkwanseling van het openbaar onderwijs. Diverse vrijdenkers menen dat de SDAP in 1917 ('pacificatie') een foute deal had gesloten met de confessionelen en die *carte blanche* had gegeven om het openbaar onderwijs te vervangen door christelijk onderwijs (wat inderdaad gebeurde, vanaf 1918 verdween in Limburg de ene na de andere openbare school; ook elders werden veel katholieke scholen gesticht); men noemt het verraad aan anarchisme, socialisme en atheïsme.

7 november 1917 ► De Russische revolutie.

1917-1938 ► Jan Hoving voorzitter (met uitzondering van 1921-1923).

1918 ► Prijsvraag: Wie kan de beste argumentatie geven voor het niet dopen van baby's? Geen eerste prijs wordt toegekend; Bernard Daniël Guillaume Charles Reyndorp (1870-1950, anarcho-socialistisch filosoof

en vrijdenker, 'een geleerde en coryfee van De Dageraad, die men niet durfde tegenspreken'[7]) krijgt voor zijn argumenten de tweede prijs.

2^e pinksterdag 1918 ► Fietstocht naar Lisse om daar propaganda uit te delen. Een honderdtal razende katholieken delen rake klappen uit. Twee gewonden.

november 1918 ► Afgelaste revolutie van Pieter Jelles Troelstra.

1918 e.v. ► Na de 1^e W.O. raken de vrijdenkers duidelijker betrokken bij de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging van Bart de Ligt en bij kwesties als crematie, geboortenregeling, vivisectie en vrouwenkiesrecht.

1919-1922 ► Invoering algemeen vrouwenkiesrecht.

1919 ► Wilhelmina Elisabeth Drucker (1847-1925, strijdster voor vrouwenkiesrecht en de positie van de vrouw in het algemeen, vooraanstaand Dageradiene, veelgevraagd spreekster) wordt vice-voorzitter van De Dageraad.

18 november 1919 ► Ferdinand Domela Nieuwenhuis overlijdt op 72-jarige leeftijd in Hilversum. Hij wordt als een van de eersten gecremeerd en bijgezet op Westerveld in Velsen op zaterdag 22 november. Zijn rouwstoet, waar naar schatting 12.000 sympathisanten aan deelnemen, trekt 's ochtends door Amsterdam van het Weesperplein naar het Centraal Station. De kist, gedekt door een rode vlag, wordt gedragen door een aantal bootwerkers. "Veel mensen stonden te schreien **langs den weg** (...) een optocht van ontzaglijke lengte (...) een volkomen ordelijke en grootsche betoging," schrijft de NRC van die avond. [8]

1920 ► De Dageraad telt 2500 leden. Rond deze tijd tonen de vrijdenkers toenemend maatschappelijk of politiek engagement. Er is veel discussie over hoe ver men moet gaan in het samenwerken met liberalen (kapitalisten) en communisten (stalinisten). De strijd tegen het fascisme krijgt veel aandacht.

1920 e.v. ► Vooral in het begin van de jaren 20 trekken de (ook al vóór de 1^e W.O. bestaande) zondagochtendlezingen met discussie duizenden bezoekers. Voorts worden in het interbellum grootscheepse debatavonden georganiseerd, eerst in het Paleis voor Volksvlijt, later in Tuschinsky. De honderdste geboortedag van Multatuli (**2 maart**) wordt gevierd met een opvoering van *De Vorstenschool* en een reeks Multatuli-avonden.

1920-1922 ► Conflicten: in 1920 zet de afdeling Amsterdam het hele hoofdbestuur, inclusief voorzitter Willem Havers, opzij en er moet een nieuw hoofdbestuur worden gekozen. Den Haag vindt de contributie te hoog en wil meer autonoom zijn en Havers, dan de Haagse voorzitter, en de nieuwe landelijk voorzitter Jan Hoving liggen elkaar niet. Den Haag treedt in 1921 uit het landelijk verband.

5 mei 1921 ► De eerste dag van het jaarlijks congres in Utrecht loopt uit de hand doordat lid De Boer zich geschoffeerd voelt door Jan Hoving (die had hem in een artikel querulant gedrag verweten) en langdurig aan het 'zieken' is. Hoving weigert De Boer een weerwoord in *De Vrijdenker* en wordt beschuldigd van autoritair gedrag. Irritatie, woede en frustratie alom. Na schorsing wordt de vergadering pas maanden later voortgezet.

1921 ► Vooral op aandringen van voorzitter Willem Havers wordt in de statuten opgenomen dat de vereniging zich bij haar streven 'op atheïstisch standpunt' plaatst. (>1927)

1921 ► Zaak Groenendaal. Diverse dageraadsleden keren zich in deze tijd fel tegen het militarisme en de bewapening. Een strijdmiddel van de IAMV (>1904) daartegen is dienstweigering. De dienstplichtige **Herman Groenendaal**, een Haarlemse tuinman, die de 'opleiding tot moordenaar' weigert, gaat bovendien in hongerstaking. Manifesten, betogingen, protestvergaderingen, stakingen, het draait op niets uit; de overheid slaat hard terug en Groenendaal komt niet vrij. Een teleurstelling voor een deel van de dageradianen, een ander deel, met name de SDAP-kant, beschouwt individuele dienstweigering echter als anarchistisch. Wel wordt in 1923 een dienstweigeringswet aangenomen, maar dat is volgens de activisten een fopspeen.

1921 ► Monseigneur H. Poels eist in een rede "Limburg voor de katholieken".

1921 ► Landelijke tournee (o.a. Limburg) door Jan Hoving en ex-dominee, wetenschappelijk ambtenaar bij het gemeentearchief van Den Haag en revolutionair spreker Nicolaas Jacob Pabon (1890-1960). Hoving prijst het werk van Fritz Mauthner over de geschiedenis van het atheïsme (zie de afbeelding op de cover van de vorige Vrijdenker); hij zegt: "Dit werk zal voor den vrijdenker worden wat de Talmoud voor de joden is." Pabon keert na de tournee De Dageraad met afschuw de rug toe wegens alle laster die er over hem heen is gekomen.[9]

1921-1923 ► K. Stadhouders uit Rotterdam (*mogelijkerwijs* Karel Stadhouders, *Den Haag 1878) voorzitter.

1922 ► Benito Mussolini maakt zich meester van de macht te Rome.

1922 ► Grondwetswijziging maakt dienstweigeringswet mogelijk.

1922 ► Een kiesvereniging 'Vrijdenkers naar het Parlement' wordt opgericht maar boekt geen zichtbaar resultaat.

1922 ► Het *Handboek van den vrijdenker* door Ferdinand Domela Nieuwenhuis verschijnt.

1922 ► *De Vrijdenker* wordt van een maandblad omgezet in een weekblad.

Begin 1923 ► Anton Constandse debatteert met A.H. de Hartog (>1909) in een stampvolle zaal van de Haagse dierentuin.

1923 ► Van Anton Constandse wordt de brochure *De ellende der religie* uitgegeven, een strijdschrift tegen 'De Middaghoogte' (>1909).

6 februari 1924 ► De afdeling Amsterdam besluit een commissie in te stellen die stappen moet doen ter verkrijging van een eigen gebouw. Een Eigen-Gebouw-fonds wordt ingericht. (>1927)

1924 ► Hernieuwde discussie over 'godsdienst is privé-zaak'. (>1914-1917)

1924 ► Anton Constandse schrijft onder meer de brochure *God is het kwaad*.

mei 1924 ► De in 1921 door het congres vastgestelde statuten krijgen wegens het 'atheïstisch standpunt', dat in strijd zou zijn met de goede zeden, geen koninklijke goedkeuring van Minister Heemskerk. Goddeloosheid zou tot anarchie leiden. De Dageraad noemt het de grofste willekeur en verspreidt een manifest waarin wordt aangetoond dat gelovigen misdadiger zijn dan ongelovigen.[10]

1924 ► Propagandatocht vanuit Amsterdam en Rotterdam naar Limburg. (>21 juni 1925, augustus 1931)

8 en 9 juni 1924 ► De algemene vergadering geeft expliciet uiting aan de reeds lang bij de vereniging bestaande sympathie voor de vrouwenbeweging. Dageradianen werken ook mee aan feministische bladen; Wilhelmina Drucker is jarenlang bestuurslid.

1924 ► Emma-kwestie: twee mijnwerkers, A.W.G. Schreyer en H. Smink, worden ontslagen door de staatsmijn Emma wegens het verspreiden van propagandamateriaal van De Dageraad, volgens de directie op het terrein van de mijn en met belediging van de godsdienstige gevoelens van hun collega's, volgens henzelf buiten het terrein. Zij moeten ook hun woningen op het terrein verlaten. Zij vragen het bestuur van De Dageraad om steun. De protesten van de ver-

eniging hebben geen succes; de katholieke minister van Waterstaat Van Swaay neemt het standpunt van de directie over, omdat de overtuiging van de andere mijnwerkers bloot zou hebben gestaan "aan de meest onkiesche belediging".[11]

1925 ► De Dageraad telt 1600 leden.

21 juni 1925 ► Massale katholieke protestbijeenkomst te Heerlen tegen de godloochenaars wegens een kritisch Vrijdenker-artikel. Een ontzaglijke stoet van tienduizenden trok langs het Heilig Hartbeeld, aldus dagblad *Het Centrum*. Een week later worden fietssende SDAP-propagandisten in Brunssum door katholieken ernstig verwond. De Dageraad organiseert protestvergaderingen, onder meer in Heerlen; daar zijn ca. 1600 mensen bij en een grote politiemacht bewaakt de orde.

zomer 1925 ► De bisschop van Roermond heeft gezegd dat als de vrijdenkers met hun propaganda doorgaan, de Limburgse bodem met bloed gekleurd wordt. Daarom komen de beste sprekers van De Dageraad in Heerlen spreken. De Dageraad, die het vooral op de katholieken heeft voorzien, laat in de loop der jaren een aantal ex-katholieke geestelijken optreden, onder wie Jos. van Veen.

1926 ► De Dageraad bestaat 70 jaar.

1926 ► *Grondslagen van het atheïsme* door Anton Constandse verschijnt.

16 mei 1927 ► De statuten krijgen nu wel koninklijke goedkeuring, dankzij een aanpassing van de tekst door Leo Polak; het atheïsme wordt daarin omzeild door te spreken over 'afwijzing en bestrijding van elk geloofsdogma of bindend gezag van kerk of persoon, schrift of overlevering.' Polak schrijft daarna dat hij nu lid kan worden. (Of hij dat inderdaad geworden is, is niet bekend.)

1927 ► De eensgezindheid onder de Dageradianen is groot in hun protesten tegen de terechtstelling (op 23 augustus) van Sacco en Vanzetti, twee Italiaans-Amerikaanse anarchisten die in 1921 ter dood waren veroordeeld voor moorden bij een gewapende overval, terwijl zij ontkenden en er feitelijk geen bewijs voor hun schuld was. Wereldwijde protesten hadden niet gebaat.

1927 ► Uitgave door het hoofdbestuur van een jaarlijks te vernieuwen brochure *Een wegwijzer voor den ongelooovigen Nederlander*, met informatie over de ver-

eniging, het Eigen-Gebouw-fonds (>6 februari 1924; gemeld wordt in de *wegwijzer* voor 1927-1928 dat al een paar duizend gulden is ingezameld; "het eigen gebouw (...) zal zijn een monumentaal protest tegen het geloof"), het Multatuli-museum, het Vrijdenkersfonds en de Weezenkas. Met advertenties van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB, Ver. ter bewuste regeling van het kindertal) en de Vereniging voor Facultatieve Lijkverbranding ("leden ontvangen gratis het orgaan 'De Vlam'"). Vermeld wordt dat naast het weekblad *De Vrijdenker* ook een kinderblad *Het Veldvioletje* wordt uitgegeven (geregideerd door Jan Hoving), dat maandelijks aan alle Vrijdenker-abonnees wordt toegezonden.

De vrijdenkers zijn vanaf de oprichting (1881) nauw bij betrokken bij de NMB. De vrijdenkersbladen blijven de reclame van de bond voor geboortenregelmiddelen opnemen. De NMB geeft een eigen tijdschrift uit vanaf 1904, vanaf 1928 *Verstandig Ouderschap* geheten. De Bond wordt door de Duitse bezetters opgeheven maar komt in 1946 terug als de Ned. Ver. voor Sexuele Hervorming.

11 juli 1928 ► De Dageraad richt de Vrijdenkers Radio Vereniging (VRO) op, op het idee hiertoe gekomen na een radiorede van A.H. de Hartog (>1909). Het eigen orgaan is *V.R.O.-Nieuws* (1929-1957). Bijna de helft van de ooit bij de VRO gehouden redevoeringen wordt hierin, of als brochure, gepubliceerd. Het VRO-bestuur gaat tot publicatie over wanneer redevoeringen sterk gecensureerd worden door de Radio-omroep Controle Commissie (vanaf 1930 Radio Controle Commissie). Soms worden duizenden exemplaren van verboden redes verkocht. (>29 september 1929 en Jaren 30 en 1931-1933)

1928 ► Anton Constandse richt een eigen blad op, *De nieuwe cultuur. Onafhankelijk atheïstisch weekblad*, want er is onenigheid tussen enerzijds Constandse en Havers, die de godsdienst expliciet willen bestrijden en anderzijds voorzitter en redacteur Hoving, die de tijd daarvoor voorbij acht.

1928 ► De Dageraad geeft een tekst van Mussolini uit 1904 uit, waarin deze het bestaan van god weerlegt. Daarmee wordt het opportunisme van Mussolini in diens toenadering tot de kerk aangetoond. In 1914 noemde hij de kerk nog 'de typische organisatie voor de exploitatie van gewetens, (...) de kern van alle reactionaire krachten.' (>11 februari 1929, 30 april 1938)

11 februari 1929 ► Benito Mussolini en de paus (vertegenwoordigd door kardinaal Gasparri), sluiten de verdragen van Lateranen, waarin de verhouding tussen de Italiaanse staat en de kerk/het Vaticaan wordt geregeld. Het rooms-katholicisme wordt staatsgodsdienst en krijgt privileges; Vaticaanstad wordt een soevereine staat; de kerk krijgt compensatie voor eerder in beslag genomen bezittingen. De bedoeling van Mussolini was (uiteraard) om de Italiaanse katholieken achter zich te krijgen.

29 september 1929 ► Eerste (experimentele) uitzending van de VRO (>1928) met een rede van Jan Hoving over Mussolini en de paus. De uitzending wordt door de controlerende ambtenaar al snel afgebroken. (>11 februari 1929). De pers, van verschillende kanten, reageert zeer kritisch. Uiteindelijk wordt toe-

stemming gegeven voor nieuwe uitzendingen. In de verdere uitzendingen komen alle coryfeeën van De Dageraad aan het woord, zoals bijvoorbeeld Mr. drs. Antonie Börger op 2 maart 1935 over 'Cultuur en vrijheid', waaruit 65 regels worden weggeceensureerd. (>Jaren 30 en 1931-1933)

Jaren 30 ► Elk jaar wordt op nationaal niveau een Zonnewendefeest georganiseerd op 25 december. Af en toe ook een Zomer Zonnewende, zoals op 10 juli 1937 in Amsterdam. Grote afdelingen ontwikkelen ook eigen activiteiten, tot operavoorstellingen (in Rotterdam) toe. In Amsterdam staat De Dageraad van april tot september met een kraam op de Nieuwmarkt.

Het is een periode van grote acties en repressie. In Limburg worden van katholieke zijde aanvallen uitgevoerd op het openbaar onderwijs en op de vrijdenkers. De Dageradianen voelen zich geroepen om (vooral) de roomse gebieden in ons land, Limburg bovenaan, te 'beschaven' (>25 juli 1931, 22 augustus 1931).

De Dageraad wordt van confessionele zijde en door de NSB fanatiek bestreden, dus haar invloed is groter dan de omvang van de vereniging zou doen denken. Dat is te danken aan de sterke publicaties en voordrachten.

De regeringspartij RKSP ageert voortdurend tegen de VRO, met name in de Limburger Koerier en de Katholieke Radio Gids. In 1933 wordt ongeveer de helft van de VRO-uitzendingen 'gekuist'. Niettemin heeft de VRO op een gegeven moment 9000 leden. De vrijdenkers komen in deze jaren niet alleen op voor de joodse slachtoffers van het nationaal-socialisme, maar ook voor de protestantse en katholieke slachtoffers. Mensenrechten, vooral het recht op vrije meningsuiting, gaan boven geloof.

1930-1932 ► Een 'Strijdprogramma' wordt opgesteld en in 1932 aan de statuten toegevoegd. Enkele belangrijke eisen daaruit betreffen: waarborging van de grondrechten, scheiding van kerk en staat, recht op kosteloos en godsdienstloos openbaar onderwijs, afschaffing van de krijgsmacht.

1931 ► In Spanje wordt de monarchie vervangen door een republiek.

1931 ► De economische crisis bereikt Nederland; tot 1935 sterk oplopende werkloosheid.

25 juli 1931 ► Op kritiek van *De Vrijdenker* op de encycielik over huwelijk en gezin *Casti Cannubii* van **31 december 1930** (waarin staat dat men zijn lustgevoelens moet beperken door zich te wenden tot God en de moederkerk) wordt van katholieke zijde fel gereageerd. Zo schrijft een priester dat de hele duivelsbende uit elkaar moet worden gehakt.[12] De Dageraad besluit tot het voeren van een demonstratieve campagne in Limburg. Het lekt uit en comité's in heel Limburg bereiden acties voor tegen de "beestmensen" en "den jood Leo Polak" (*Dagblad van Limburg*). Met twee touringcars vertrekt een honderdtal vrijdenkers op vrijdagavond **24 juli** vanuit Rotterdam en Amsterdam naar Heerlen. De Amsterdammers weten Heerlen, met achterlating van hun tegengehouden bus, per trein te bereiken. De Rotterdammers worden in Tegelen tegengehouden en uiteindelijk door de politie ontzet. De organisatoren

stranden zaterdagavond in Maastricht waar een dreigende menigte hen dwingt de nacht door te brengen in het stationsgebouw onder bescherming van de politie.

22 augustus 1931 ► Eerste nummer van *In de branding*, "orgaan voor de comité's van verweer tegen De Dageraad en trawanten, enz.", met een uitgebreid verslag van de gebeurtenissen in Limburg en huldebetuigingen aan degenen "die een groote groep der bende teruggedrongen en verjaagd hebben." Hier wordt ook gesproken over verjaging van Dageraders uit Kerkrade.

29 augustus 1931 ► Een standbeeld van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, gemaakt door Johan Polet, wordt onthuld in Amsterdam op het Nassauplein; o.a. Havers en Hoving spreken bij de herdenking.

1931 ► De Wereldunie van Vrijdenkers wordt opgericht.[13]

1931-1936 ► Proletarische Vrijdenkersvereniging Holland en Tijdschrift *De Proletarische Vrijdenker*, marxistisch-leninistisch, op Moskou geïntereerd. Zij vinden *De Vrijdenker* te intellectualistisch en te bourgeois; Jan Hoving krijgt het verwijt dat hij 'minachting voor ongeschoolde arbeiders' heeft.

14 december 1931 ► Oprichtingsvergadering van de Stichting de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) met Anton Mussert als algemeen leider. Het 'Program' is antiparlementair en autoritair. Op **7 januari 1933** treedt de NSB voor het eerst in de openbaarheid met een 'Landdag' te Utrecht.

1931-1933 ► Radiotoespraken Leo Polak voor de VRO. De VRO krijgt in de **zomer van 1932** een vast uitzenduur, iedere eerste zaterdag van de maand, toegewezen.

1931 ► Feestelijkheden aan het einde van het jaar in verband met het 75-jarig bestaan; congres; speciaal nummer van *De Vrijdenker* met portretten van vroegere en nog levende grootheden.

18 juli 1932 ► De katholieke en tegen 'Hollandse invloed' gerichte 'Limburgse Liga' (opgericht 1925) schrijft, contra de VRO, aan de Minister van Waterstaat: 'Werd enige tijd geleden de godloochenarbende uit Limburg verdreven, thans tracht ze weer op deze wijze binnen te dringen in de huizen der bevolking en haar gif te verspreiden.'

1 december 1932 ► Vooral artikelen en spotprenten tegen de godsdienst in het communistische dagblad *De Tribune* zijn voor minister van justitie Jan Donner aanleiding voor de Wet inzake smalende godslastering, die op deze datum van kracht wordt. Donner wil uitingen bestraffen 'die in haar uitdrukkingswijze zelf een honen van de persoon Gods bevatten'. Omdat men iemand die zelf niet gelooft moeilijk van godslastering kan beschuldigen, wordt het kwetsen van de gevoelens van gelovigen strafbaar gesteld, zelfs als er geen klacht wordt ingediend. Deze wet lokt een storm van protest uit van de Dageraadsliden.

1933-1939 ► Kabinetten Colijn II - IV.

1933 ► 'Ambtenarenverbod': de regering verbiedt ambtenaren lid te zijn van een breed spectrum aan 'linkse' organisaties, waaronder de Communistische Partij Holland, de SDAP en De Dageraad. De Centrale Inlichtingen Dienst houdt o.m. De Dageraad, de Bond

van Proletarische Vrijdenkers en de Vrije Jeugd Organisatie nauwlettend in de gaten.[14]

4 februari 1933 ► De pantserkruiser de 'Zeven Provinciën' wordt bij Koetaradja in Atjeh door de bemanning gekaapt uit protest tegen loonsverlagingen. Op 10 februari wordt een bom op het schip gegooid; 23 schepelingen worden gedood, meest 'inlanders'. De rest wordt tot zware straffen veroordeeld. Een storm van protest in het land brengt de regering in het nauw. Maar er is verdeeldheid; De Dageraad protesteert niet, maar de leden doen dat via de politieke partijen waarvan ze lid zijn.

Wat de 'inlanders' betreft, in deze eeuw breekt De Dageraad steeds vaker een lans voor de uitgebuite bevolking van Indië. A.H. Gerhard is mederedacteur van diverse Indische bladen. Bart de Ligt staat achter de "zelfbevrijdingsbewegingen der gekleurde volken." Jef Last protesteert tegen het brute optreden van de Nederlandse regeringen in Indië.

1933 ► De Dageraad telt 2700 leden.

1933 ► Lidmaatschap van De Dageraad voor ambtenaren verboden.

1933-1945 ► Hitler aan de macht in Duitsland.

1933-1940 ► De Vrijdenkers vallen in hun blad en op de radio Mussolini, de paus en Hitler aan en worden openlijk aangevallen door lieden uit de NSB en RKSP. Het communisme is voor de meeste Dageradianen veel minder bedreigend dan het nationaal-socialisme en het antisemitisme. Bezorgdheid en afschuw worden geuit via het Comité van Waakzaamheid (>27 juni 1937), in *De Vrijdenker*, door radioredes, protestmeetings en betrokkenheid bij demonstraties van andere organisaties. Vanaf 1933 adviseert de Radioraad de minister keer op keer om de tijdelijke machtiging van de VRO in te trekken, maar de zaak sleept zich voort. (>1936)

8 oktober 1934 ► Jan Hoving spreekt op de radio over 'Jodenhaat is mensenhaat'.

1935 ► De NSB krijgt haar eerste leden in het openbaar bestuur bij de Provinciale-Statenvierkiezing. Belangrijke vrijheden komen in gevaar. De NSB ziet De Dageraad als een soort mantelorganisatie van alles wat socialistisch en communistisch en goddeloos is.

augustus 1935 ► Vanuit de afdeling Amsterdam wordt de Vrije Jeugd Organisatie (VJO) opgericht. Een paar jaar later maakt deze zich los, mede omdat het recht op vrije seksuele omgang dat de jongeren voorstonden niet strookt met de opvattingen van voorzitter Hoving. In 1938 kan de VJO niet verder wegens geldgebrek; het blad *Vrije Jeugd* blijft nog tot 1940 bestaan.

8 oktober 1935 ► Protestvergadering "Moet de Jood weer in het Ghetto worden teruggedreven?" in de Diamantbeurs in Amsterdam, waar Hoving, Constandse en Ir. Willem Schermerhorn spreken.

mei 1936 ► Na toenadering tussen communisten en vrijdenkers fuseren in Praag de Wereldunie van Vrijdenkers en de communistische Internationale van Proletarische Vrijdenkers. De Proletarische Vrijdenkersvereniging gaat in hetzelfde jaar op in De Dageraad. Voorzitter J. de Ronde van de PV komt in het bestuur van DD.

1936 ► Het sociaal-democratisch georiënteerd Deutsches Freidenker-Verband wordt door de Nazi's verboden. De Dageraad probeert daarop vergeefs een antifascistisch eenheidsfront tussen linkse organisaties te realiseren.

27 juni 1936 ► In het 'Comité van Waakzaamheid', een organisatie van intellectuelen, onder wie veel bekende Nederlanders, die alle democratische krachten tegen het fascisme wil bundelen, zitten sommige van de belangrijkste vrijdenkers, zoals Oene Noordembos. Jan en Annie Romein zijn er ook lid van. In januari 1940 wordt het comité opgeheven; bij de Duitse inval wordt het hele archief verbrand.

1936 ► Een nummer van *De Vrijdenker* wordt in beslag genomen op aandrigen van de NSB wegens vermeende belediging van het bevriende staatshoofd A. Hitler.

16 oktober 1936 ► De NSB eist in Volk en Vaderland een verbod op de "marxistische mantelorganisatie". NSB-knokploegen (WA) komen de openbare vergaderingen van De Dageraad verstoren. Vrijdenkers worden zalen uitgejaagd, eigenaren van zalen worden bedreigd.

1936 ► Minister van BiZa De Wilde verbiedt de VRO na desbetreffende verzoeken van de NSB en de RKSP. Protestacties en demonstraties halen niets uit. Eind 1936 verdwijnt de VRO uit de ether; op het laatst wordt de radiorede van Maarten van de Brink, die gehouden zou worden op 5 december, nog verboden. De politieke reacties zijn lauw. De Dageradien gaan echter door met het verspreiden van hun opvattingen en *De Vrijdenker* blijft kritisch, zonder de dictators bij naam te noemen.

1937-1940 ► *De Correspondent*, een soort persdienst voor de Nederlandse vrijdenkers. Bevat alleen verenigingsnieuws. Bedoeld om de verhouding tussen het hoofdbestuur en de afdelingen te verbeteren.

30 april 1938 ► *De Vrijdenker* schrijft over de Italiaanse clerus, het fascisme en het katholicisme. Het belangrijkste punt, naast hun wederzijds opportunisme, is dat fascist en clerus beide voor geestelijke slavernij en onderdrukking van de mensenrechten zijn, met een afkeer van alle vrijdenkerij.

1938-1940 ► Maarten van de Brink voorzitter.

november 1938 ► *De Vrijdenker* plaatst een lange lijst van vermoorde Duitse Joden.

9 december 1938 ► A.H. de Hartog (>1909 en later) overlijdt. Jan Hoving wil bij diens uitvaart spreken (de tegenstanders waren vriendelijk met elkaar omgegaan), maar dat wordt niet toegestaan. (Een werk van De Hartog, *Modern heidendom*, is te lezen op de website DBNL.[15])

27 mei 1939 ► **Jan Hoving** overlijdt, die meer dan 20 jaar De Dageraad met al zijn krachten heeft gediend. *De Vrijdenker* wijdt een speciaal nummer aan hem.

1939-1975 ► Generalísimo Francisco Franco (die in 1936 een opstand was begonnen) heeft de macht in Spanje. In nationalistisch Spanje zien de Dageradien alle typisch katholieke, bijgelovige en kapitalistische uitwassen belichaamd.[16] Zij steunen de wettige regering van het volksfront en vormen een 'comité van actie tegen terreur' dat grote openbare vergaderingen en protestmeetings organiseert, zoals op **11 januari 1937** op de De Ruyterkade te Amsterdam.

1939 ► SDAP voor het eerst in de regering. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij was een sociaaldemocratische partij, die lange tijd tevens republikeins en

antimilitaristisch was. De SDAP werd in 1894 opgericht en kan als opvolger van de revolutionair-socialistische SDB (Sociaal-democratische Bond, vanaf 1893 Socialistenbond) worden beschouwd.

1939-1945 ► Tweede Wereldoorlog.

mei 1940 e.v. ► Duitse inval in Nederland, bezetting. De Dageraad heft zichzelf op. De ledenadministratie wordt vernietigd op advies van het hoofdbestuur. De voorzitter M. v.d. Brink en de secretaris L. v.d. Putten houden tijdens de oorlog nog wel enig contact. Voordien was het grootste deel van het archief overgedragen aan het Instituut voor Sociale Geschiedenis; tijdens de oorlog wordt het bezit van dat instituut naar Duitsland afgevoerd en gaat veel van het archief verloren.

7 oktober 1940 ► Anton Constandse wordt opgepakt door de Duitsers (na hem wordt ook Willem Drees in dezelfde auto opgehaald). Ongeveer 110 notabelen en politici en professoren worden gegijzeld in Buchenwald als onderpand voor Duitsers die in Nederlands-Indië zijn geïnterneerd. Na 13 maanden worden de gijzelaars naar Nederland teruggevoerd en komt Constandse eerst in het groot-seminarie te Haaren terecht en daarna in het kleinseminarie Beekvliet in Sint-Michielsgestel en in het concentratiekamp Vught. Op 17 september 1944 worden de gijzelaars daar vrijgelaten wegens de nabijheid van de geallieerden. Na een moeizame tocht naar de Randstad volgen nog zeven angstwekkende maanden hongervinter. Voor de vreselijke dingen die hij vooral in Buchenwald heeft meegemaakt, zij verwezen naar zijn memoires.[17]

9 december 1941 ► Leo Polak overlijdt in Sachsenhausen. In november 1940 werd hij in Groningen als hoogleraar van Joodse afkomst geschorst. In februari 1941 werd hij gearresteerd. Hij was verraden door de toenmalige rector magnificus van de Groninger universiteit, de fervente pro-nazi Kapteyn. In een brief

Anton Constandse (staand midden) met enkele andere gijzelaars in Haaren.

waarin Polak bezwaar maakte tegen zijn schorsing had hij de Duitse bezetter 'de vijand' genoemd. Kapteyn liet deze brief lezen aan de Duitse autoriteiten. Polak werd na een verblijf in de gevangenissen van Groningen en Leeuwarden in mei 1941 op transport gesteld naar kamp Sachsenhausen.

1945 ► Nederland bevrijd; heroprichting van De Dageraad. In diverse plaatsen worden initiatieven ont-plooid om afdelingen te starten en ook bladen, waaronder *De Dageraad* in Amsterdam. **17 juni 1945** is al de eerste bijeenkomst van het hoofdbestuur. Van de Brink bedankt als voorzitter en wordt opgevolgd door J. de Ronde. V.d. Brink treedt op als redacteur met Anton Constandse als vaste medewerker. Jan en Annie Romein worden lid.

27 en 28 oktober 1945 ► Congres waarop 9 afdelingen en ca. 1150 leden vertegenwoordigd zijn. Het blad *De Dageraad* wordt omgezet in *De Vrijdenker*; op **1 juni 1946** zijn er al meer dan 2300 abonnees, **een jaar later** 2645. Medewerkers zijn o.a. Anton Constandse, Maarten van de Brink, Jacques Rees (=Martin Paulissen), J.G. Rausch en Piet Spigt.

31 mei 1945 ► Oprichting van de vereniging Humanitas, een landelijke organisatie op humanistische grondslag van vrijwilligers die mensen helpen om op eigen kracht iets aan hun situatie te veranderen. De doelgroep bestaat uit buitenkerkelijken die zich niet kunnen wenden tot de traditonele kerkelijke organisaties voor armenzorg en liefdadigheid. Tijdschrift: *Van mens tot mens*.

17 februari 1946 ► Oprichting van het Humanistisch Verbond. Voorzitter: J. Hoetink, nog in hetzelfde jaar opgevolgd door J.P. (Jaap) van Praag, een van de initiatiefnemers, onder wie ook Garnt Stuiveling en de weduwe van Leo Polak. Het HV beijvert zich vooral om onkerkelijke mensen een gelijkwaardige plaats in de samenleving te geven. Het bestrijdt de kerken niet en zoekt de dialoog met tegenstanders. Het verbond voorziet in humanistische dienstverlening, waaronder geestelijke verzorging, uitvaartbegeleiding en vormingsonderwijs. (In latere jaren wordt in de vrijdenkerskring aangedrongen op een fusie met HV, maar daarvoor is het verschil tussen de beide verenigingen te groot en veel leden wilden vasthouden aan het principiële atheïsme. Diverse vrijdenkers, onder wie Anton Constandse [dit is niet helemaal te rijmen met zijn opstelling in 1928] en Piet Spigt, gaan echter een dubbellidmaatschap aan.)

Geraadpleegde bronnen o.m.:

- Jo Nabuurs: *Vrijdenkers in verzuild Nederland, De Dageraad 1900-1940, een bronnenstudie*, Humanistisch Erfgoed nr. 4, uitgave van het Humanistisch Archief, Utrecht, 2003
- Dr. O. Noordenbos, Evert Götze, P. Spigt en J.P. Beetstra (red.), *Bevrijdend denken, gedenkbundel ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de vrijdenkersvereniging De Dageraad*, Wereldbibliotheek 1956.
- Wouter Kuijman, *Metamorfoze Vrijdenkers, Verantwoording van een collectie vrijdenkerspublicaties uit de periode 1855-1950*, Doctoraalscriptie Universiteit voor Humanistiek, 2005. Zie <https://research.uvh.nl/ws/portalfiles/portal/14943688/Full+Text.pdf>
- Bert Gasenbeek, J.C.H. Blom, J.W.M. Nabuurs, *God noch autoriteit, Geschiedenis van de vrijdenkersbeweging in Nederland*, Boom 2006 (Gedenboek 150-jarig bestaan)

- Anton Constandse, *De bron waaruit ik gedronken heb, herinneringen*, Meulenhoff, 1985.

Noten

- [1] Zie In memoriam Jo Nabuurs door Bert Gasenbeek in *De Vrijdenker* 2020-10.
- [2] Archief van de IAMV: https://archive.org/details/@anarchisme_nl?and%5B%5D=IAMV
- [3] Het archief van onze vereniging bij het IISG (zie <http://docplayer.nl/45907196-Archief-vrijdenkersvereniging-de-dageraad-1827-2005.html>) bevat daarover een bericht van 30 jan. 1907.
- [4] <https://cba-amersfoort.nl/media/1150/criteria.pdf>
- [5] <https://www.ntvg.nl/system/files/publications/1914207950001a.pdf>
- [6] <https://kranten.archiefalkmaar.nl/issue/SC/1914-04-02/edition/0/page/1?query=>
- [7] *De Dageraad* 1900-1940 p. 35
- [8] <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&identificer=ddd:010037042:mpeg21:a0001>
- [9] *Bevrijdend denken*, p. 59
- [10] Op basis van Bonger, W.A. (1913). *Geloof en misdaad. Een criminologische studie*. Leiden: Brill.
- [11] *Krantenverslagen* op deze webpagina <http://www.koelpiet.nl/231emma.html>, scroll naar 18-09-1924 en verder
- [12] *God noch autoriteit*, p. 137
- [13] Bestaat zo te zien nog steeds: <https://www.librepenseurs.net/en/uber-die-wuf/>
- [14] *God noch autoriteit*, p. 66
- [15] https://www.dbnl.org/arch/hart053mode01_01/pag/hart053mode01_01.pdf
- [16] *God noch autoriteit*, p. 67
- [17] *De bron waaruit...*

VRIJ NAAR @ EVA TEKENT

Roomse zondeleer

door Anton van Hooff

We kennen elkaar al bijna 70 jaar, sinds de tijd dat we samen in dezelfde klas middelbare school zaten, merkte mijn levenslange vriendin Els op toen zij, Kees, ook vriend voor het leven, en ik weer eens bij elkaar waren. Natuurlijk halen we dan herinneringen op aan onze jeugd. Alle drie komen we uit een klein milieu, uit de katholieke minderheid (20%) van Den Haag. Wat was het een benepen bestaan, niet alleen door de beperkte inkomsten, maar ook in het voortdurend rekening houden met 'wat de mensen er wel van zouden denken.' Onder die mensen hadden de katholieke geestelijken, die toen nog in groten getale de pastorieën bevolkten, veel gewicht. Ik zie nog zo'n kapelaan in de fauteuil van onze voorkamer zitten. Verzaligd luisterde hij naar Mozart op de radio. Mijn moeder was in de keuken bezig een glas wijn in te schenken – uit een restje in een fles overgebleven van een verjaardag van weken her! Ze riep door het huis: 'Zet die rotmuziek af!' Wat heeft ze zich later geschaamd over haar uitglijder. Wat zou die kapelaan wel niet van haar denken? Natuurlijk weet ik niet of er bij zo'n bezoek gesproken werd over het kindertal. Met vier kinderen onderscheidden mijn ouders zich niet bepaald. Jaren later ontdekte ik in de linnenkast onder een stapel handdoeken een brochure over periodieke onthouding volgens de methode Ogino-Knaus...

Hoe was het mogelijk dat onze ouders en wij ons destijds aan zoveel onzinnige voorschriften hielden in een vast geloof aan zoveel onzin? Aan kinderen werd al vroeg het zondebesef bijgebracht. Gelukkig werden wij niet, zoals wel gebeurde bij de 'ketterse' protestanten, verpletterd door het besef in 'zonde te zijn geboren.' Wij konden immers onze zonden delgen door regelmatig te gaan biechten. Vriendin Els herinnerde zich een afbeelding met zwarte stippen: grote voor doodzonden en kleintjes voor de da-

gelijkse misstappen. Ook Kees en ik herinnerden ons die uitbeelding. Die was kennelijk in onze breinen geëtsd. De roomse opvoeders waren er dus wel in geslaagd geloofszaken bevattelijk te maken.

Een instrument daarbij waren de prentenboeken die het R.K. Jongensweeshuis Tilburg uitgaf. Ze waren de obligate geschenken bij de Eerste Heilige Communie, doorgaans aan het eind van de eerste klas lagere school. Met de andere cadeaus zoals een wijwaterbakje

zonder toestemming van je moeder. Op de derde afbeelding is de jongensziel pikwart. De duivel triomfeert en de engelbewaarder – iedere gelovige had er een – slaat in verwijfeling de handen voor de ogen (in de zevende druk die op het internet staat, is het laatste deel van het drieluik weggelaten!).

De jongen met een doodzonde op de ziel, pleegt nog zo'n verdoe-mend vergrijp als-tie ter communie gaat. Eerst biechten. De gespikkelde ziel zou er wel beter aan doen eerst de biechtstoel te bezoeken.

De zegeningen van de biecht worden in tekst en beeld bijgebracht door *Het Prentenboek van de Kinderbiecht*. Daarin staan de verschillende niveaus van zondigheid afgebeeld met de stippen die wij ons herinnerden. Enfin, kijk maar achterop de cover. Beide boeken zijn op het internet door te bladeren:

<https://archive.org/details/het-prentenboekvandeersteheilige-communie>

<https://archive.org/details/Het-PrentenboekVanDeKinderbiecht/mode/2up>

1. Staat van genade; 2. Dagelijkse zonden; 3. Doodzonde(n)

voor op de slaapkamer, een rozenkrans en een scapulier (medaille van een heilige) wist je niet goed raad. Eigenlijk had je liever op die zogenaamde feestdag een stuk speelgoed gekregen. Maar goed, *Het Prentenboek van de Eerste Heilige Communie* en *Het Prentenboek van de Kinderbiecht* kon je lezen en vooral doorkijken.

Iedereen die door een 'Roomse Jeugd' is gegaan, herinnert zich de trits zonden in het eerste-communieboek: 'De eerste jongen is een goede, beste jongen. Dat kun je wel zien aan zijn hart: 't is zuiver, schoon, geen vlek van zonde zit er op.' ... 'Nu kijken we naar de tweede jongen, op zijn hart zien we enkele vlekjes.' Dat zijn de zogeheten dagelijkse zonden, met als voorbeeld het pikken van een koekje

Toelichting bij de afbeeldingen uit het Prentenboek van de Kinderbiecht op de achterkant van de cover:

Bespikkelde zielen van: 1. Een man die alles biecht, dood- en dagelijkse zondes; 2. Een vrouw die een doodzonde verzwijgt en er dus eentje op de koop toe krijgt; 3. Een jongen die zijn ziel helemaal reinigt; 4. Een meisje dat zich van haar vijf kleine zondes ontdoet. De afgebeelde heilige is Johannes Nepomuk, veertiende eeuw. Hij werd gefolterd en gedood omdat hij weigerde aan koning Wenceslaus te verraden of zijn vrouw Sophia van Beieren overspel had gebiecht. Zo werd hij de sint van het biechtgeheim.

WERELDS NIEUWS

door *René van Elst*

Complotgeloof en godsgeloof

In Trouw van 1 november wijst Paul de Bont (ik neem aan dat hij de auteur en documentairemaker is die op Wikipedia onder die naam vermeld staat) op de toenevende samenhang in complottheorieën: alles wordt zo langzamerhand gezien als één grote samenzwering van aliens, pedoseksuelen en machthebbers.

Misschien mag ik er hier tussendoor op wijzen dat het aliens/hagedissen/reptielenverhaal oorspronkelijk niet van de Brit David Icke en ook niet uit de VS komt, maar uit wat vroeger Tsjecho-Slowakije heette. Zie mijn stukje over de 'Delusionbusters' in nummer 2015-08.

Terug naar De Bont. Die schrijft dat een complottheorie een onbewijsbaar geloof is in een hogere werkelijkheid die de wereld regeert en dat de meeste religies aan deze omschrijving voldoen. Hij verwijst naar diverse onwaarschijnlijke verhalen in heilige boeken. "We schrikken soms van de donkere paranoïde complottheorieën en lachen dan hun aanhangers uit. Maar we oordelen minder scherp over gangbare religies, die ook vaak leiden tot haat, discriminatie en onderdrukking. (...) Misschien moeten we met meer mededogen kijken naar onze medemens die gelooft dat de aarde plat is of denkt dat vaccinaties ons ziek maken. Hun geloof in een complot is niet meer of minder geloofwaardig dan elk ander geloof." aldus De Bont.

Het zou een Vrijdenkerstuk kunnen zijn, maar het staat in Trouw. Vreemd is dat rare ideeën, zoals betreffende het plat zijn van de aarde, door De Bont als complottheorieën worden gezien. Er is hierbij immers geen sprake van een samenzwering van mensen waarin geloofd wordt. Maar misschien vormen degenen die roepen dat de aarde plat is, zelf een samenzwering en ben ik een complotdenker als ik geloof dat die bestaan? ☺

Zoals verwacht mocht worden, volgt een reactie op het stuk van De Bont en niet van de eersten de besten; Prof. Dr. Henric David (Rik) Peels, filosoof/theoloog en Prof. Dr. Cornelis (Kees) van der Kooij, theoloog, geven in een stuk van 4 november De Bont in zoverre gelijk dat complotdenkers niet gedemoniseerd moeten worden en dat daarmee eerlijk en kritisch het gesprek moet worden aangegaan. Maar in de bruikbaarheid van zijn definitie (hierboven cursief gedrukt) zien zij ernstige tekortkomingen. Een complottheorie vereist geloof in een geheime samenzwering van mensen en zo'n geloof is religie niet, stellen zij.

Dat lijkt me terecht opgemerkt. Wel is het zo dat de kerk door niet-gelovigen nogal eens als een gigantisch complot – dat niet eens erg geheim is – wordt gezien, maar daar gaat het hier niet over.

Peels en V.d. Kooij zien als een ander belangrijk verschil met het complotdenken, dat godsgeloof mensen heeft geïnspireerd tot allerlei moois en goeds en dat het, in tegenstelling tot complotdenken, "een repertoire biedt om je in te zetten voor een betere wereld".

Inderdaad zien wij van het complotdenken niet veel goeds uitgaan, maar ik denk dat complotdenkers zelf wel menen of hopen dat hun waarschuwingen en acties uit-

eindelijk een positief resultaat zullen hebben. En ik merk op dat bij de heilzame inspiratie van godsgeloof heel wat vraagtekens gezet kunnen worden. Peels en V.d. Kooij zien de haat, discriminatie en onderdrukking waar De Bont het over heeft, moeiteloos over het hoofd. Zij hebben Deschners *Kriminalgeschichte des Christentums* (op de foto zonder het 11e deel, *Sachregister und Personenregister*) waarschijnlijk niet in hun boekenkast staan.

Op 8 november volgt van Herman Koetsveld, predikant Westerkerk Amsterdam, een stuk dat aanvullend genoemd kan worden. Hij schrijft dat De Bonts redenering bij eerste lezing klopt als een bus: zowel de aanhangers van complottheorieën als die van religies maken gebruik van onbewijsbare uitgangspunten; Peels en V.d. Kooij slaan dat punt helemaal over. "Iedereen die haar/zijn verstand gebruikt, kan niet langer geloven in dat opperwezen-achtige figuur dat naar believen ons persoonlijke, maatschappelijke dan wel mondiale leven stuurt of langs een eerder bedacht goddelijk plan aan het uitrollen is," aldus deze predikant.

Kan een vrijdenker dit beter zeggen dan deze predikant!? Hij vertelt ook iets over zijn eigen geloofscrisis. En hij verklaart niet alleen waanzinnige complotgedachten, maar ook religieuze gekkigheid, uit een geestelijke leegheid die het gevolg is van het loslaten van kinderlijke geloofssystemen. Ten slotte wijst hij op de volgens hem grote waarde van de bijbelverhalen, ook al weten we weinig van hun historische waarheid, als verbeelding van alle menselijke levenservaringen.

Weer vier dagen later plaatst Trouw een reactie van Maarten van Boekel (godsdienstwetenschapper), die schrijft dat de stelling van De Bont niet met een kale begripsuitleg, zoals van Peels en V.d. Kooij, kan worden geblokkeerd. Complotdenkers voelen zich bedreigd en zoeken schuldigen. "Zo moeten onze verre voorouders geworsteld hebben met de vraag wie schuldig is aan de levensbedreigende natuurverschijnselen of de aanwezigheid van niet vredelievende nabuurstammen. Ze vonden een verklaring in het bestaan en het gedrag van goden," aldus Van Boekel. De complotdenkers op het Malieveld of het Museumplein denken de waarheid in pacht te hebben. "Ook de dogmatische gelovige in God denkt veelal dat hij in het bezit is van de volle, vaak letterlijke waarheid; dat hij Gods bedoelingen doorgrondt. Zijn onzekerheid is zekerheid geworden in zijn geloof. Dat delen

dogmatische gelovigen en complotdenkers met elkaar." En ook geloof in God kan catastrofale gevolgen hebben, denk maar aan de Holocaust na de eeuwenlange verkettering van de joden door het christendom. Ten slotte pleit Van Boekel voor met elkaar praten en bruggen bouwen.

Drie keer ongelooft versus één keer geloof: wil Trouw *De Vrijdenker* overbodig maken?

Burgermoeder vs. moslims

Zoals vorige maand gemeld, heeft burgemeester Halsema van Amsterdam de plaatselijke moskeebesturen uitgenodigd om hun handtekening te komen zetten onder een verklaring over verwerping van geweld jegens lhbtqi+-ers. De verklaring zou luiden: "De LHBTIQ+ gemeenschap heeft nog steeds te maken met discriminatie, afwijzing en zelfs geweld. Het beeld bestaat dat de harde straatcultuur hier een belangrijke oorzaak van is, maar ook dat sommige daders zich beroepen op hun geloof. Dit kan en mag nooit een reden zijn om strafbare feiten te plegen. Daarom willen wij – als vertegenwoordigers van religieuze organisaties – aan iedereen duidelijk maken dat wij discriminatie van en geweld tegen de LHBTIQ+ gemeenschap compleet afwijzen. Wij staan voor een inclusieve samenleving waarin iedereen zich veilig kan voelen."

Van moslim-zijde werd bezwaar gemaakt tegen de verwijzing naar geloof en naar – zoals men zei – geïmpliceerd daderschap en tegen het feit dat de uitnodiging alleen aan de moskeebesturen en niet aan andere religieuze organisaties was gericht. De burgemeester liet weten dat het de bedoeling was die andere organisaties ook uit te nodigen. Maar de gemoederen liepen al gauw zo hoog op (verbijstering, woede, irritatie, alles werd 'uit de kast' gehaald) dat de uitnodiging werd ingetrokken.

Ik vraag mij af of de burgemeester c.s. serieus dacht dat in de moskeeën lief zijn voor lhbtqi+-ers geprekeet zou worden na de gehoopte ondertekening. Ik kan me moeilijk voorstellen dat de moskeebesturen veel behoefte hadden aan zo'n verklaring; waar een serieuze wil was geweest, zou ook wel een weg zijn geweest, zonder het aangrijpen van bijzaken en het opkloppen van woede om ervan af te komen.

Radboud Universiteit wèl katholiek(?)

Ook dit komt uit Trouw. (Ik ben niet op Trouw geabonneerd, maar ze sturen mij trouw elke dag mailtjes met vermelding van belangrijke artikelen en soms ga ik daar dan achteraan. De stukjes over gods- en complotgeloof hierboven heb ik vooral aan familie te danken.) In het najaar van 2020 ontnamen de Nederlandse bisschoppen de stichting die het toezicht houdt op de Radboud Universiteit, het predicaat 'katholiek'. Dat was omdat de door

het bestuur als kandidaat voor de Raad van Toezicht voorgedragen personen vaak 'niet katholiek genoeg' waren en de Ondernemingskamer besliste dat de stichting de leden zelf mag benoemen.

De bisschoppen werden teruggefloten door Rome, want daar ziet men het zo, dat de universiteit onder de bevoegdheid van de paus valt. Dus beschouwen de bisschoppen de universiteit nu weer als katholiek. Er vinden gesprekken plaats met de rector magnificus om de verhoudingen te verbeteren en de katholiciteit te versterken. De bedoeling is om alles goed geregeld te hebben als de universiteit in 2023 100 jaar bestaat.

Als u het mij vraagt blijft de universiteit vast geen 100 jaar meer katholiek... (Zou het pausdom het nog 100 jaar volhouden?)

Zoals te verwachten was

Degenen die verwachtten dat de Taliban na hun machts-overname in Afghanistan overeenkomstig hun belofte een milder bewind zouden voeren, waren naïef en komen dus bedrogen uit. Anderen zullen terecht hebben verwacht dat er toch weinig te doen was tegen het weer oprukkende fundamentalisme. Nu.nl schrijft op 14 november: "Taliban-leider Haibatullah ('gave van God', dus vergelijkbaar met 'Theodoor') Akhundzada heeft de Afghaanse rechters bevolen de strenge onderdelen van de sharia te handhaven. (...) De sharia is een strenge islamitische wet die onder meer publieke executies, stenigingen en geselingen toestaat. (...) al gauw werd duidelijk dat het een valse belofte was. Rechten en vrijheden, met name van vrouwen, werden snel ingeperkt en nu wil de organisatie dus verder regeren op basis van de sharia. (...) onder de sharia [geldt ook] een verbod op het drinken van alcohol, afvalligheid (van de islam) en rebellie. (...) De meeste vrouwelijke overheidsfunctionarissen hebben inmiddels hun baan verloren. Ook mogen vrouwen niet meer reizen zonder het gezelschap van hun man. Afgelopen week werd vrouwen ook verboden naar parken, kermissen en sportclubs te gaan."

Het is bekend dat de islam, in het bijzonder de Shiitische tak, in bepaalde gevallen leugens toelaat, namelijk omwille van zelfbescherming of om ongelovigen tot de islam te brengen, de Taqqiyah. Het gaat wellicht te ver om te roepen dat je fundamentalistische moslims nooit kunt vertrouwen, maar in dit geval gaat het niet om kleinheden. Moet het als een verzachtende omstandigheid gelden dat de Taliban van de kant van het Westen weinig toeschietelijkheid hebben gezien in ruil voor die beloften?

Natuurlijk tiert de leugen ook in andere kringen welig. Niemand gaat graag tegen zijn eigen diepe overtuigingen of belang in door de waarheid te spreken. (Elders in dit nummer heeft Jan Willem Nienhuys het onder

meer over de leugenachtigheid van de christelijke kerk in vroeger eeuwen.)

Geloof en de 'Speciale militaire operatie'

Zoals bekend, is een van de redenen die Rusland aanvoert voor zijn poging tot onderwerping van Oekraïne, dat dat land bevrijd zou moeten worden van nazi's en neo-nazi's. Volgens het Russische persbureau Tass heeft President Poetin op 24 februari gezegd dat Moskou geen plannen had om Oekraïense gebieden te bezetten, maar er naar streefde om dat land te demilitariseren en te denazificeren. Al snel werd duidelijk dat de Russen ook een religieus aspect aan de zaak menen te moeten zien. Op 6 maart sprak de Russisch-orthodoxe **patriarch Kirill** – vertrouwd adviseur van Poetin en bezitter van diverse spectaculaire hoofddeksels – in zijn preek over de oorlog in spirituele termen; hij noemde het een strijd van metafysische betekenis. De achtergronden zijn te ingewikkeld om hier samen te vatten, maar als ik het goed begrijp hebben de Russen moeite met het bestaan van de Oekraïens-orthodoxe kerk in Oekraïne (die daar overigens in de minderheid is ten opzichte van de Russisch-orthodoxe kerk). Nu de Russische invasie veel moeilijkheden ondervindt, worden niet alleen meer raketten afgevuurd om Oekraïne tot overgave te dwingen door de burgerbevolking te treffen, maar komt men ook met nieuwe argumenten om de invasie te rechtvaardigen voor het Russische volk. Tass meldde op 25 oktober dat Alexei Pavlov, een hoge Russische functionaris, heeft opgeroepen tot de 'desatanisatie' van Oekraïne. Volgens hem heeft de "Kerk van Satan", een 'officieel in de VS geregistreerde religie', zich over Oekraïne verspreid en telt deze daar honderden 'sekten' (in een Engelse vertaling wordt gesproken over 'covens' oftewel 'heksenkringen', dat is een leukere vertaling!). Ze zouden een aanbiddingskruis hebben ontheiligd, hebben opgeroepen om alle Russen te doden en ze zouden 'netwerkmanipulatie en psychotechnologie' toepassen om van het land een 'totalitaire hypersekte' te maken.

In de media is meewarig gereageerd op dit verhaal; het wordt gezien als een teken dat de Russen het water steeds meer aan de lippen staat. Als de nood nog hoger komt zou het volgende verhaal kunnen zijn dat Oekraïne vergeven is van de Pastafari's, ook al zo'n westerse beweging die erop uit is om het traditionele geloof te ondermijnen.

Rusland beschuldigde Oekraïne trouwens al eerder van Satanisme, o.a. in 2014 door nepnieuws te verspreiden dat "satanische milities" een etnisch Russisch kind hadden gekruisigd. Zie daarover Wikipedia 'Geval van het gekruisigde kind'.

Pinker en rationaliteit

Onze collega-wanenbestrijders van Skepsis hielden op zaterdag 19 november hun jaarlijkse congres in Amersfoort, dat ook via een live stream gevolgd kon worden.

Een vooraanstaande gast daarbij, zij het slechts 'digitaal' aanwezig, was **Prof. Steven Pinker**. Het was Skepsis-secretaris Jan Willem Nienhuys niet gelukt om vanuit Waalre in te loggen, maar Pinker vanuit Montreal wel. Uit Wikipedia: "Steven Pinker (Montreal, 18 september 1954) is een Canadees-Amerikaans taalkundige, experimenteel psycholoog en schrijver van wetenschappelijke boeken voor een breed publiek. Hij is bekend om zijn ideeën op het gebied van de cognitiewetenschap. De basis van zijn werk is de evolutionaire psychologie en de overtuiging dat het brein in zijn werking vergelijkbaar is met de computer (de computationele theorie van de geest). (...) De ratio dient, volgens hem, leidend te zijn om de staat van de mensheid en de vooruitgang in het juiste perspectief te plaatsen." Zijn jongste boek (nog niet vermeld op de Nederlandse Wikipedia-pagina) is *Rationality: What It Is, Why It Seems Scarce, Why It Matters* (2021).

Rationaliteit, daar ging het over in dit congresonderdeel. Ook de vrijdenkerij heeft de rede hoog in het vaandel staan; vrijdenken is immers niet zomaar wat denken, maar rationeel denken. Een (zichtbaar eerder opgenomen) video-college van Pinker werd vertoond, waarin hij in hoog tempo uiteenzet wat de rede is (die een nauwe band heeft met scepticisme), hoe denkfouten vermeden kunnen worden, waarom de rede de voorkeur verdient boven autoriteit, charisma, heilige boeken (*scripture*), traditie etc., hoe de mensheid heel rationeel kan zijn en tegelijk de meest waanzinnige dingen kan geloven. Het voert te ver om hier een samenvatting te geven, laat ik alleen nog vermelden dat Pinker rationaliteit schetst als het vermogen om een doel op verschillende manieren te bereiken. Hij heeft het dus met name over doelrationaliteit. Voorbeeld: ijzervijlsel kan een magneet niet bereiken als er een obstakel is; als Romeo Julia niet kan bereiken

door een obstakel, dan kan hij een andere weg zoeken en vinden. Het is dus in de kern een zaak van je kennis en verstand gebruiken. Rationaliteit maakt vooruitgang mogelijk. Pinker pleit er daarom voor dat, als een van de wegen tot meer rationaliteit voor allen, rationaliteit het eerste vak op scholen wordt na lezen, schrijven en rekenen. Het gaat dan wel om gestructureerd gebruik van het verstand, met aandacht voor logica, waarschijnlijkheid, samenhang en oorzakelijkheid en Bayesiaans redeneren.

(Het Bayesiaans redeneren is een steeds belangrijker wordende stroming in de statistiek, voor de interpretatie van wetenschappelijke resultaten, maar ook in de filosofie. Thomas Bayes (1702-1761) was een presbyteriaanse predi-

kant, en daarnaast beoefenaar van de wiskunde. De stelling, of regel, van Bayes, geformuleerd door Laplace, geeft een formule voor de kans, dat een hypothese waar is, gegeven de data (*evidence*). Belangrijk element, en punt van geschil, in de regel is de a-priori kansverdeling van de mogelijke hypothesen. Zie *Statistiek van het gezonde verstand* door Eric-Jan Wagenmakers in *Skepter*, 2015 (jaargang 28), no. 2, 23-25. Hij schreef ook het boekje *Bayesi-aans denken voor peuters*. - Dank aan Tom Aldenberg voor deze aanvulling.)

Digitale spiritualiteit

Waar komt toch die – door mij nooit gevoelde – behoefte aan religie en spiritualiteit vandaan? Waarom staan er bij de boekhandel, die een bron van waardevolle informatie (en van waardig vermaak) zou moeten zijn, kasten vol verzinsels, bijgeloof, zweverij en gebakken lucht? Ik laat die vragen nu maar even rusten en geef door wat in de NRC van 13 november te lezen was, namelijk dat de Koninklijke Bibliotheek (KB) een collectie heeft samengesteld van 596 websites waaraan te zien is hoe religie en spiritualiteit in het huidige Nederland worden beleefd. "Digitaal kan iedereen zijn eigen altaar bouwen," staat boven het artikel. Het werk is gedaan door masterstudent 'digital humanities' (zie <http://www.centrefordigitalhumanities.nl/>) Frank Smit als stage- en afstudeerproject. De verzameling is toegevoegd aan de thematische webcollecties van de KB en verwijst naar sites van zowel eenmansreligies als wereldgodsdiensten. Wie behoefte heeft aan verbijstering of anders aan vermaak (niet altijd waardig), hoeft maar een tijdje door de collectie te struinen. De NRC geeft als voorbeeld de website 'Eindtijd Informatie Web', waar men onder meer wordt geïnformeerd over het L.U.C.I.D.-project, dat beoogt de hele wereld in (digitale) slavernij te brengen, terwijl ook nog zonneklaar is dat de laatste 6000 jaar van de mensheid zijn aangebroken. Er zijn overlappingen met complottheorieën; daarvoor is het begrip *conspirituality* bedacht als samentrekking van *spirituality* en *conspiracy*.

Frank Smit concludeert uit zijn verzameling dat Nederland geen post-religieuze samenleving is. Wilt u uw eigen conclusies trekken, dan zult u zich met een geldig lidmaatschap naar de leeszaal van de KB in Den Haag

moeten begeven. (Er zou iets voor te zeggen zijn om de resultaten van werk dat op ons aller kosten wordt gedaan, zo mogelijk direct via het internet voor ons allen toegankelijk te maken.)

Lale Gül: van god los

Op 18 juni huldigden wij de schrijfster Lale Gül, bekend van de bestseller 'Ik ga leven', als onze Vrijdenker van het Jaar 2022. Zij heeft zich sindsdien in journalistieke zin actief op het fenomeen geloofsverlating gestort. In de podcastserie Van God Los gaat zij samen met journalist Ronit Palache in gesprek met mensen die zich van god los hebben gemaakt. Een – vaak onzichtbare – strijd achter Nederlandse voordeuren. Hoe is het om als kind naar bed te gaan met het idee dat God al heeft bepaald of jij naar de hel of hemel gaat? Hoe voelt het om door mensen die je dierbaar zijn als afvallige te worden bestempeld? In vijf afleveringen en een trailer komen geloofsverlaters (soms anoniem) en experts aan het woord. U kunt de podcasts vinden op deze webpagina: <https://www.radioviainternet.nl/podcasts/van-god-los>.

Hoeveel weegt de aarde?

Het gebeurt een enkele keer dat een auteur in ons blad op de wetenschappelijke toer gaat en met grote getallen smijt. De wetenschap is heilig voor ons vrijdenkers en wij doen er dus goed aan enige kennis te hebben van wetenschappelijke begrippen en ook van het wetenschappelijk systeem van maten en gewichten waarbij zulke getallen gebruikt worden. Daarom maak ik u er op attent dat de internationale General Conference on Weights and Measures (CGPM) (<https://www.bipm.org/en/committees/cg/cgpm>) onlangs nieuwe voorvoegsels heeft vastgesteld voor extreem kleine en grote maten en gewichten. Zo kan nu gezegd worden dat de massa van de aarde bijna 6 **ronn**agram (want $5,9722 \times 10^{27}$ gram) is en van de zon bijna 2.000 **quet**tagram (want $1,989 \times 10^{30}$ gram, ongeveer 333.000 aardes). Hieronder de complete tabel, met de nieuwe voorvoegsels vet gedrukt. Aangezien de Planck lengte $1,61625502 \times 10^{-35}$ meter is, lijkt het erop dat men bij het naamgeven aan de kant van de kleinste dingen nog niet ver genoeg is gegaan. Maar misschien kon niemand gekkere namen dan 'quecto' verzinnen.

Vermenigvuldigingsfactor	Naam (symbool)	Wetenschappelijke notatie
1 000 000 000 000 000 000 000 000 000 000	quetta (Q)	10^{30}
1 000 000 000 000 000 000 000 000 000	ronna (R)	10^{27}
1 000 000 000 000 000 000 000 000	yotta (Y)	10^{24}
1 000 000 000 000 000 000 000 000	zetta (Z)	10^{21}
1 000 000 000 000 000 000 000	exa (E)	10^{18}
1 000 000 000 000 000 000	peta (P)	10^{15}
1 000 000 000 000 000	tera (T)	10^{12}
1 000 000 000	giga (G)	10^9
1 000 000	mega (M)	10^6
1 000	kilo (k)	10^3
100	hecto (h)	10^2
10	deca (da)	10^1
1		10^0
0,1	deci (d)	10^{-1}
0,01	centi (c)	10^{-2}
0,001	milli (m)	10^{-3}
0,000 001	micro (μ)	10^{-6}
0,000 000 001	nano (n)	10^{-9}
0,000 000 000 001	pico (p)	10^{-12}
0,000 000 000 000 001	femto (f)	10^{-15}
0,000 000 000 000 000 001	atto (a)	10^{-18}
0,000 000 000 000 000 000 001	zepto (z)	10^{-21}
0,000 000 000 000 000 000 000 001	yocto (y)	10^{-24}
0,000 000 000 000 000 000 000 000 001	ronto (r)	10^{-27}
0,000 000 000 000 000 000 000 000 000 001	quecto (q)	10^{-30}

Zalig uiteinde!

door Jan Willem Nienhuys

De laatste dag van het jaar is toegewijd aan Sylvester I (1), want die stierf op 31 december 335. Duitsers spreken nog steeds over Silvesterabend. De heiligenkalender zet ‘paus’ achter zijn naam, hoewel de eerste bisschop van Rome die onomwonden gezag over zijn collega’s claimde Leo I was. Die regeerde 440–461. Siricius (384–399) vertoonde ook al trekjes in die richting.

Sylvester was leerling van patriarch Alexander van Alexandrië, en later ‘archipresbyter’ onder bisschop Marcellinus van Rome. Gedurende een van de laatste christenvervolgingen werden Marcellinus en zijn archipresbyters uitgenodigd om te offeren aan de Romeinse goden. Dat zal erop neer gekomen zijn dat ze wat wierookkorrels verbranden voor een standbeeld van Jupiter. Mogelijk hebben ze ook een Bijbel laten confisqueren. Het alternatief was executie of tewerkstelling in de mijnen. Aan dergelijke afvalligheid werd door echte christenen niet zo zwaar getild. (2) Marcellinus bleef gewoon bisschop en Sylvester werd tot bisschop van Rome gekozen begin 314. Hoewel hij 22 jaar bisschop was, is er verder vrijwel niets over hem bekend. Het belangrijke concilie van Arles (314) woonde hij niet bij. Dat concilie besloot onder meer dat concilies het hoogste gezag in de kerk hebben. Geen woord over het gezag van de bisschop van Rome. Naar het nog

veel belangrijker concilie van Nicea (325) stuurde Sylvester slechts twee vertegenwoordigers. (Beide concilies werden door Constantijn bijeengeroepen.) Er zijn geen geschriften van Sylvester.

Rond 400 werd er meer bekend over Sylvester – in legendevorm. Begin zesde eeuw verschenen de *Actus Silvestri* (3) Volgens dit werk had hij ooit een conflict met joodse meesters. Hij toonde aan dat het christendom superieur was door een stier die door een joodse meester geofferd was, weer tot leven te wekken.

Ook was er in die tijd een gevaarlijke draak die in een kuil gevangen werd gehouden maar niettemin met zijn giftige adem dagelijks meer dan 300 Romeinen doodde. Kei-

zer Constantijn vroeg Sylvester daar iets aan te doen. De onverschrokken Sylvester daalde af in de kuil, prevelde magische woorden die de heilige Petrus hem in een visioen had geopenbaard, en bond de muil van de draak dicht met een wollen draad. Daar kon de draak niet tegen. Sylvester sloeg twee vliegen in één klap: Rome was verlost van de draak en het onvermogen van de heidense priesters was zonneklaar.

Volgens weer een ander verhaal was Constantijn een christenvervolger die daarvoor door God gestraft werd met melaatsheid. Constantijn had het idee gekregen dat een bad in kinderbloed hem van zijn ziekte af zou helpen. De nacht voordat de daarvoor benodigde kindertjes zouden worden geslacht, verschenen Petrus en Paulus hem in een droom en zij adviseerden hem om Sylvester te raadplegen. Deze haalde Constantijn ertoe over zich te laten dopen. (4) Door het doopwater verdween de melaatsheid als sneeuw voor de zon. Uit dankbaarheid bood Constantijn zijn tiara aan Sylvester aan, en gaf hem de volledige bevoegdheid over de stad Rome, over Italië en het hele westelijke deel van het Romeinse rijk. Zelf ging Constantijn naar Constantinopel om het Oost-Romeinse rijk te regeren. Deze overdracht van macht zou je de schenking van Constantijn kunnen noemen. Het spreekt vanzelf dat Sylvester wegens de gemelde wonderen heilig werd verklaard. Dat gebeurde in 813.

In de hele middeleeuwen werd er door de christelijke kerk op grote schaal gelogen en bedrogen – daarna ook nog wel, maar minder drastisch. Het ging niet alleen om het verzinnen van heiligenlevens, wonderverhalen en de vervaardiging van relieken (onder meer een dozijn voorhuiden van het kindeke Jezus), maar ook concilieverslagen, brieven van bisschoppen, oorkonden, testamenten en andere legale documenten, zoals schenkingsakten van land.

Tijdens een proces tegen paus Symmachus in 502 hield Symmachus vol dat pausen boven de wet stonden. Om die claim te onderbouwen werd een groot aantal documenten gefabriceerd, en daarbij werd al de schenking van Constantijn genoemd.

De eigenlijke schenking van Constantijn is echter een geschrift dat rond het jaar 800 is opgesteld, hoewel sommigen denken dat het uit de koker van paus Stephanus II (752–757) kwam. Daar staat zwart op wit dat Constantijn de macht overdraagt, en zelfs in sectie XII dat de bisschop van Rome hoger in rang is dan de bisschoppen van Constantinopel, Jeruzalem, Antiochië en Alexandrië.

Deze Donatio Constantini (5) speelde aanvankelijk geen grote rol in de kerkpolitiek. De pausen zullen wel geweten hebben dat het een vervalsing was. Maar gaandeweg werd deze vervalsing serieuzer genomen. Dat zal te maken hebben met de omvangrijke Pseudo-Isidorische vervalsingen. Die zijn in Frankrijk geproduceerd tussen 847 en 852. Ze beslaan meer dan 10.000 pagina's. De teksten zijn deels echt, deels gefabriceerd. De verzonden delen zijn doorspekt met frasen uit echte documenten. Ze heten naar de fictieve auteur Isidorus Mercator. De Donatio Constantini werd ook opgenomen in deze documentenverzameling, en daar staat dan ook de oudste bewaard gebleven versie.

De naam Isidorus was geen willekeurig pseudoniem, maar riep de herinnering op aan de beroemde Isidorus van Sevilla (560–636). Het werk van Isidorus Mercator had als effect dat de macht van bisschoppen en meer in het bijzonder de bisschop van Rome als groot werd voorgesteld. Zo konden bisschoppen alleen maar voor misdaden worden aangeklaagd door andere bisschoppen en moesten er 72 handtekeningen van bisschoppelijke getuigen onder de aanklacht staan, en dan nog kon de aangeklaagde in beroep gaan bij de paus, die dan tegen een passende vergoeding voor vrijspraak kon zorgen.

De eerste paus die zich op de Donatio Constantini beriep was paus Adrianus I (792–795) in correspondentie met Karel de Grote. Adrianus liet het document echter niet zien. Keizer Otto III (regeerde 983–1002) liet aan paus Sylvester II duidelijk merken dat hij het voor bedrog hield en dat volgens hem pausen geen enkele territoriale aanspraak konden doen gelden. De bekende filosoof William van Ockham (die van het scheermes) maakte zichzelf niet erg populair door rond 1330 de Donatio Constantini te betwijfelen. Nog in 1425 werd in Heidelberg een zekere Johannes Dränsdorf op de brandstapel gezet omdat hij twijfelde aan de Donatio Constantini.

Karel de Grote en paus Adrianus I

In 1049 werd Leo IX benoemd. Hij en vier volgende pausen hadden de monnik Hildebrand als adviseur, die in 1073 zelf paus werd (Gregorius VII) en in 1085 overleed. Deze Hildebrand streefde zeer energiek de politieke opperheerschappij van de pausen na. Hildebrand beriep zich daarbij op de Pseudo-Isidorische decretalen en meer in het bijzonder op de Donatio Constantini. In deze tijd bestond een gezaghebbend handboek kerkrecht voor 85 percent uit pseudo-isidorische teksten.

De Donatio Constantini en de Pseudo-Isidorische teksten zijn misschien wel de grootste en meest succesvolle historische vervalsing ooit. Natuurlijk is de vervalsing ontdekt. De eer daarvoor gaat naar de renaissancegeleerde Lorenzo Valla. Zijn manuscript uit 1440 (in druk 1517) rekent grondig af met de vermeende oorkonde. Zijn argumenten waren deels dat het Latijn duidelijk niet uit de vierde eeuw stamde. Maar er zitten ook heel stupide fouten in: 'Constantinopel' werd pas in 330 de nieuwe naam voor de keizerlijke hoofdstad Byzantium (of Nova Roma), die kan dus onmogelijk voorkomen in een zogenaamd document uit 315 of 317 (de datering is zo knullig gedaan dat beide jaren mogelijk zijn). Rond 1500 moeten de Venetiërs van Valla's werk geweten hebben, want ze lieten sarcastisch aan de paus weten dat zijn claim op bepaalde eilanden in de Adriatische Zee nergens op sloeg, want dat aan ommezijde van de Donatio Constantini duidelijk stond dat die eilanden van Venetië waren.

De volledige ontmaskering (1628) van 'Pseudo-Isidoor' staat op naam van **David Blondel** (1591–1655). De Fransman Blondel werd in 1650 opvolger van Isaac Vossius als hoogleraar geschiedenis in Amsterdam. Hoewel het in Nederland wemelt van de Vossiusstraten en -lanen is er nergens een straat, weg of laan naar Blondel genoemd, en een Nederlandse Wikipediapagina ontbreekt ook. Er is wel een Rue David Blondel in zijn geboorteplaats Châlons-en-Champagne.

De r.-k. kerk heeft maar met moeite kunnen erkennen dat de Donatio Constantini en 'Pseudo-Isidoor' een groot pak grove leugens waren. Zelfs in 1946 schreef de priester en historicus Wilhelm Neuss nog dat de bedoelingen van de auteurs achter Isidorus Mercator toch goed waren.

Met enig recht kan men zeggen dat liegen en bedriegen een essentieel onderdeel van religie zijn. En dat die leugens op grote schaal geloofd worden. (6)

Zo, nu weet u wat de roomsen op oudjaar viëren. (7)

Noten

1. De naam wordt ook wel gespeld Silvester.
2. De donatisten vormden een groep in de kerk die zulke afvaligheid wel hoog opnamen. De katholieken beschouwden ze als ketters en probeerden ze ook met geweld uit te roeien.
3. Veel meer details over de *Actus Silvestri* zijn op internet te vinden.
- 4.) De echte Constantijn deed helemaal niet aan christenvervolgingen, had geen last van melaatsheid en hij werd pas in 337 op zijn sterfbed gedoopt, en wel door een aanhanger van de ketterse leer van Arius.

5. De volledige tekst staat ook op internet, ook in Nederlandse vertaling.

6. Zelfs *De Vrijdenker* is ermee besmet. Zo stond in het novembernummer van 2022 op p.20: 'In 314 liet bisschop Silvester zich in Rome door Constantijn benoemen tot hoofdbisschop van zijn keizerrijk.' Die opmerking heeft me geïnspireerd tot deze oudejaarsavondoverdenking.

7. Ik heb uitvoerig gebruik gemaakt van het 11-delige werk van Karlheinz Deschner: *Kriminalgeschichte des Christentums* (1986-2014).

De geboorte van
Venus, van Sandro
Botticelli

Piazza della Signoria,
Florence. (Replica van
de) David van
Michelangelo, Hercu-
les en Cacus van Bac-
cio Bandinelli. Foto
van Luca Nebuloni.

DE AUTEURS EN VERTALERS VAN DIT NUMMER

Harry Ansems (1945) is rechtsfilosoof en evolutionist. Hij studeerde Nederlands recht en rechtsfilosofie aan de Universiteit van Tilburg en werkte als docent rechten aan de Fontys Hogescholen.

Floris van den Berg (Naarden 1973) is milieufilosoof aan de Universiteit Utrecht, lid en voormalig bestuurslid van De Vrije Gedachte, lid van het Humanistisch Verbond en donateur van Skepsis. Van hem verschenen diverse boeken, zoals *Hoe komen we van religie af*, *Beter weten - filosofie van het ecohumanisme* en *De vrolijke feminist*.

Bart Collard (1988) is criminoloog. Hij schrijft over ecohumanistische onderwerpen. Momenteel werkt hij aan een proefschrift over terrorisme en religie aan de Universiteit Leiden.

Anton Constandse (Brouwershaven 1899-Den Haag 1985) was een Nederlandse schrijver, journalist, anarchist, atheïst en vrijdenker. Is ook redacteur van dit blad geweest.

René van Elst (Amsterdam 1950) is gepensioneerd Human Resources medewerker, studeerde sociologie en (deels) rechten, was hoofd- en eindredacteur en opmaker van De Vrijdenker (2014-2018), thans eindredacteur, hoofdredacteur a.i.; donateur van Skepsis.

Anton van Hooff (Den Haag 1943) is klassiek historicus te Nijmegen, redactielid van De Vrijdenker en oud-voorzitter van De Vrije Gedachte. Zijn nieuwste boek heet *Tirannenmoord, Van Caesar tot Hitler*.

Jeroen Janssen (1957) heeft zowel doctoraal Theologie (Godsdienstwetenschappen) als doctoraal Sociale Wetenschappen alsook een kandidaats Oosterse Talen en werkte achtereenvolgens in het onderwijs, de onderwijsbegeleiding, een jongerencentrum en bij de COA.

Ewout Klei (1981) is theoloog, politiek historicus, auteur, publicist, journalist, biograaf, oud-redacteur van De Vrijdenker; hij promoveerde op een proefschrift over het Gereformeerd Politiek Verbond.

Jan Willem Nienhuys (Den Haag 1942) was universitair docent wiskunde (T.U. Eindhoven), is schrijver en vertaler en is secretaris van skepsis en redacteur van Skepter.

Kenneth van Oost (België 1960) is internationaal werkzaam geweest in de logistiek, is geïnteresseerd in o.a. progressieve politiek, de problematiek individu-collectief, memetics; is lid van de Gentse cultuurvereniging

Herman Reimes was als jongere een overtuigd christen fundamentalist. Ontkeerd tijdens zijn tewerkstelling in een psychiatrische inrichting (als gewetensbezwaarde dienstweigeraar). Werkzaam geweest als werktuigbouwkundig constructeur. Gaf na zijn veertigste regelmatig liederenrecitals als bariton. Als gepensioneerde ging hij schrijven over milieubehoud en religie en liet hij een vijftal boeken het licht zien, met als recentste *Realistisch omgaan met religie*.

De kartoens zijn van de Turnhoutse cartoonist **Gie Campo** ("Gier"). Allen hartelijk dank voor hun bijdrage(n)!

AANWIJZINGEN VOOR AUTEURS

Uw bijdragen aan dit blad worden zeer gewaardeerd. Wij verzoeken u om bij het aanleveren met de volgende informatie en aanwijzingen rekening te houden.

- Bijdragen aan het blad worden – in verzorgd, leesbaar Nederlands – in digitale vorm aangeboden aan de hoofdredacteur op het email-adres van de Redactie.
- Als auteur bent u zelf verantwoordelijk voor de inhoud van uw werk. Buiten die verantwoordelijkheid vallen door de Redactie in het werk aangebrachte correcties.
- De Redactie noch de vereniging De Vrije Gedachte (DVG) is aansprakelijk voor plagiaat, auteursrechtenschending etc., gepleegd door auteurs.
- Het copyright op een geplaatste bijdrage blijft berusten bij de auteur; DVG is echter gerechtigd de bijdrage geheel of gedeeltelijk opnieuw te plaatsen, hetzij in het blad hetzij in een bloemlezing in boekvorm hetzij op de website of Facebookpagina.
- U verstrekt over/van uzelf enige personalia en een portretfoto die bij het werk kunnen worden afgedrukt als het om een publicatie van enige omvang gaat.
- In overleg met de Redactie kan een bijdrage desgewenst onder pseudoniem worden gepubliceerd; anonieme bijdragen worden echter niet geaccepteerd. De auteur moet voor de hoofdredacteur

bereikbaar zijn.

- Wij gaan ervan uit dat een artikel niet veel langer is dan 3000 woorden en een boekbespreking die niet diep op thema's uit het boek ingaat niet veel langer dan 1500 woorden.
- Veronderstel niet te veel voorkennis bij de lezers; vermijd technische/geleerde termen of leg ze uit.
- A.u.b. niet te veel noten; alleen eindnoten.
- Vertaal niet-Nederlandstalige teksten/citaten.
- Zorg voor een sprekende titel, die te maken heeft met het onderwerp, en voor bijpassende sub-onderwerpen met tussenkopjes.
- Een mini-samenvatting, waarin ook de belangrijkste trefwoorden voorkomen, wordt op prijs gesteld.
- Noem het hoofdonderwerp in het begin en schrijf de rest ter ondersteuning van dit onderwerp, zodat de lezer de argumentatie / illustratie en de weg naar de eventuele conclusie kan volgen.
- Spring niet via vrije associaties van de hak op de tak en haal geen dingen erbij die niet met het hoofdonderwerp te maken hebben, waardoor de lezer de weg kan kwijtraken.
- Vindt u dat een uitweiding belangrijk is ter illustratie van het hoofdthema, leg dan uit hoe.
- Lees uw stuk zelf goed na; controleer de zinsbouw en spelling, in het bijzonder van de genoemde namen.

Onze dank voor uw medewerking!

De Redactie

De Vrije Gedachte

Doelstelling van De Vrije Gedachte

De vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' stelt zich ten doel: het bevorderen van het vrijdenken. Het vrijdenken is een atheïstisch-humanistische levenshouding gekenmerkt door:

- Rationeel denken en onderzoeken van de werkelijkheid, daarbij strevend naar:
 - bevrijding van dogmatisme, vooroordeel en onwetenschappelijke houding,
 - vasthouden aan principes van toetsing en bewijsvoering.
- Moreel handelen vanuit het besef van:
 - eigen verantwoordelijkheid voor gedachten en daden,
 - menselijke waarde,
 - solidariteit met de medemens, de natuur en het milieu,
 - de eindigheid en onherhaalbaarheid van elk individueel leven.

Een vereniging ontleent bestaansrecht aan haar doelstellingen en aan haar ledental. Veel doelstellingen kunnen worden bereikt bij voldoende aantallen (actieve) leden. Opkomen voor de situatie van mensen met een atheïstisch-humanistische levenshouding is erg actueel. In de komende periode wil 'De Vrije Gedachte' graag nieuwe activiteiten organiseren, ook in de regio's, en meer voor het voetlicht treden. Dit vergt creativiteit, tijd en energie van het bestuur, meer vrijwilligersinzet en een financiële impuls. U kunt hierbij helpen.

Steun De Vrije Gedachte!

Vindt u ook dat de vereniging op de kaart van levensbeschouwelijk Nederland thuishoort? Wilt u ook dat de vereniging nieuwe activiteiten organiseert? Steun dan de vereniging!

U kunt de vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' steunen door:

- mee te doen bij activiteiten en uw mening te geven,
- als vrijwilliger te helpen bij de organisatie van activiteiten, of door een plaatselijke of regionale kring te starten,
- ingezonden brieven te sturen aan kranten en uzelf daarin expliciet als vrijdenker te benoemen,
- geld te schenken aan de vereniging of een legaat na te laten. U kunt hierover vrijblijvend een informatief gesprek voeren en u daarvoor aanmelden via ons mailadres (zie onder),
- andere belangstellenden te attenderen op de activiteiten van de vereniging,
- te reageren op publicaties e.d. van 'De Vrije Gedachte',
- lid te worden van vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' (zie het informatiekader in dit blad),
- abonnee te worden van het blad 'De Vrijdenker' (zie het Colofon van dit blad).

Heeft u vragen of ideeën? Het bestuur hoort ze graag! Of wilt u praten over nalaten of schenken? Neem contact op via info@devrijgedachte.nl; voor andere contactmogelijkheden zie het informatiekader in dit blad.

Bezoek onze website
devrijgedachte.nl
en onze Facebook-pagina
'De Vrije Gedachte'

Het driekleurig viooltje is sinds de 19de eeuw het internationale symbool van de vrijdenkerij. Dit bloempje heeft in het Frans de naam *pensée*, die gedachte betekent. De bloem heeft deze naam gekregen omdat de vorm ervan op die van een menselijk gezicht zou lijken en omdat de bloem in augustus vooroverbuigt alsof hij diep in gedachten is. *La libre pensée*, een term die Victor Hugo in 1850 geïntroduceerd zou hebben, betekent letterlijk de vrije gedachte en is de Franse benaming voor het vrijdenken. (Bron: wikipedia.org.)

1. Bij de biechtstoel zitten er vier, die gaan biechten. Die eerste is een man. Hij zit te denken, welke zonden hij gedaan heeft. En hij vindt, dat hij twee grote zonden en vijf kleine zonden gedaan had.

Wat moet hij biechten?

Die twee doodzonden moet hij biechten. Want O. L. Heer wil, dat de mensen al hun doodzonden biechten. De kleine zonden kan de man biechten, als hij wil.

De man wil goed biechten.

Hij denkt: ik biecht alles, eerst de grote zonden.

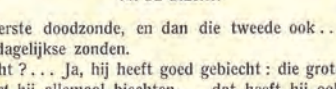
De man gaat in de biechtstoel, en biecht die eerste doodzonde, en dan die tweede ook... en dan nog die vijf kleine, dagelijkse zonden.

Heeft die man goed gebiecht?... Ja, hij heeft goed gebiecht: die grote zonden, die doodzonden moest hij allemaal biechten... dat heeft hij ook gedaan. De kleine zonden kon hij biechten als hij wou — maar hij heeft ze ook gebiecht: hij heeft over al zijn zonden spijt. De priester doet al zijn zonden van zijn ziel af. Zijn ziel is weer schoon en zuiver. Hij is weer vriend, kind van God. Hij kan weer in de Hemel komen. De man is blij en gelukkig; en gaat nu proberen geen zonden meer te doen, zeker niet die grote.

VOOR DE BIECHT.

NA DE BIECHT.

28

2. De tweede die gaat biechten, is een vrouw. Die zit te denken, welke zonden ze gedaan heeft. En ze vindt, dat ze drie grote zonden en zes dagelijkse zonden gedaan had.

Wat moet ze biechten?

Die drie doodzonden moet ze biechten, want God heeft gezegd, dat wij al de doodzonden moeten biechten. — En de kleine zonden kan de vrouw biechten, als ze wil.

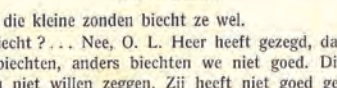
't Is geen flinke vrouw. Ze denkt: die eerste doodzonde zal ik zeggen — die tweede doodzonde... ook... maar die derde doodzonde... nee... die zeg ik niet — dat durf ik niet goed.... En die kleine zonden... ja, die zal ik wel zeggen.

De vrouw gaat in de biechtstoel... en biecht die eerste doodzonde... en dan die tweede grote zonde... maar de derde doodzonde biecht ze niet... die kleine zonden biecht ze wel.

VOOR DE BIECHT.

NA DE BIECHT.

Heeft die vrouw goed gebiecht?... Nee, O. L. Heer heeft gezegd, dat wij alle doodzonden moeten biechten, anders biechten we niet goed. Die vrouw heeft alle doodzonden niet willen zeggen. Zij heeft niet goed gebiecht. Ze biecht slecht. En — wie slecht biecht, krijgt voor dat slechte biechten nog een grote zonde er bij, nog een doodzonde er bij. Want slecht biechten is doodzonde. En geen enkele van de andere zonden doet O. L. Heer van de ziel af. — Die vrouw komt uit de biechtstoel, en haar ziel is nog lelijker dan vóór de biecht. Waarom? — Eén doodzonde is er nog bijgekomen, voor dat slechte biechten, en geen enkele andere zonde is er afgegaan. Hoeveel doodzonden heeft ze nu? Vier. Wat domme vrouw toch! O. L. Heer zegt; kom mooi en goed biechten, dan maak ik je ziel helemaal schoon en zuiver. En die domme vrouw wil niet goed biechten. Zij biecht slecht.

En als ze de volgende keer haar ziel wil zuiver maken, moet ze al haar zonden opnieuw biechten, en ook die doodzonde van 't slechte biechten.

3. De derde, die bij de biechtstoel zit, is een grote jongen. Die had twee doodzonden gedaan en nog zeven kleine zonden. Wat moet hij biechten?

Die twee doodzonden moet hij zeggen, en die kleine zonden kan hij biechten als hij wil. Die grote jongen wil goed biechten. Hij gaat

29

goed zitten denken... en... hij vindt die eerste doodzonde... hij denkt nog eens goed... maar... hij vindt die tweede doodzonde niet...

De jongen gaat in de biechtstoel. Hij biecht die ene doodzonde, die hij weet, en dan nog zijne kleine zonden.

Heeft die jongen goed gebiecht?... Ja, want hij heeft die andere doodzonde niet expres, niet vrijwillig verzwegen. Hij kon ze niet meer vinden, anders had hij ze zeker ook gezegd. En wat gebeurt er nu met die tweede doodzonde? — O. L. Heer heeft gezien, dat de jongen goed wou biechten, dat hij alle doodzonden wou zeggen — en daarom doet O. L. Heer die andere doodzonde ook van zijn ziel af. Als de jongen uit de biechtstoel komt, is zijn ziel helemaal schoon. Is dat niet mooi van O. L. Heer? Als die jongen later die doodzonde weer vindt, dan moet hij ze later nog biechten.

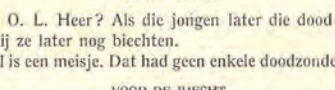
4. De vierde bij de biechtstoel is een meisje. Dat had geen enkele doodzonde, wel vijf kleine zonden. Wat moet dat meisje nu biechten? — Die kleine zonden kan ze biechten als ze wil. Biecht ze er maar één, dan biecht ze goed, maar dan gaat er ook maar één kleine zonde van de ziel af. Biecht ze er twee, dan biecht ze goed, dan gaan er twee af. — 't Is een wijs meisje, dat denkt: ik wil mijn ziel helemaal zuiver maken. Wat doet ze? Wel, ze biecht al haar kleine zonden. En dan gaan al die dagelijkse zonden van haar ziel, en haar ziel is weer helemaal schoon en zuiver.

De priester kan alle zonden vergeven ook de grootste en ergste. Maar we moeten goed willen biechten. Al onze doodzonden moeten we zeggen aan de priester. De kleine zonden kunnen we zeggen, als we willen.

VOOR DE BIECHT.

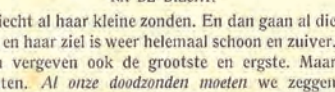
NA DE BIECHT.

VOOR DE BIECHT.

NA DE BIECHT.

30

De biechtvader mag niets zeggen, van wat hij in de biecht gehoord heeft. Als moeder aan de biechtvader ging vragen: Heeft mijn kind ook gebiecht, dat het gestolen heeft? — dan moet de biechtvader zeggen: „moeder, gij moogt mij dat niet vragen, en ik mag er niets van zeggen, nooit.”

In de stad Praag leefde een priester, Johannes Nepomucenus. De koningin had bij hem gebiecht. De koning was een boze koning; die wilde weten wat de koningin gebiecht had. Maar Johannes heeft er niets van verteld. De koning werd toen zeer boos op die priester, en liet hem in de gevangenis zetten. Maar de priester zei: ik mag niets zeggen uit de biecht. De boze koning liet hem toen veel pijn doen, met fakkels branden. Maar de priester zei: ik mag niets zeggen uit de biecht. — Wat later liet de boze koning hem nog eens roepen, en zei: Als je me niet zegt, wat de koningin gebiecht heeft, laat ik je dood maken. De priester wou niets zeggen uit de biecht: hij wilde liever sterven. Toen liet de boze koning de goede priester binden, en in 't water werpen. Daar verdrinkte de priester. — Maar God heeft die priester hoog in de hemel gezet. En God liet ook aan de mensen zien, dat de priester goed gedaan had. Want de mensen zagen, juist op de plaats waar hij in 't water lag, mooie lichtjes als sterretjes. Die mooie sterretjes bleven op 't water. De mensen hebben 't lichaam van de priester toen plechtig begraven.

En toen later 't graf opengemaakt werd, was 't lichaam al als stof geworden: behalve de tong, die was nog rood en levend net als van ons. Dat wonder deed God, omdat de priester niets gezegd had uit de biecht.

31

strikte scheiding tussen kerk en staat – weren van indoctrinatie uit opvoeding en onderwijs – bevorderen van een kritisch onderzoekende, wetenschappelijke houding – ontmaskeren van religie, pseudowetenschap en andere waanvoorstellingen – vrijheid van expressie – respect voor de waardigheid van de mens als wezen met een eindig en eenmalig bestaan – erkenning van het volledige zelfbeschikkingsrecht van de mens over eigen lijf en leden